

Víctor Burgos Portabella

**Classe i nació en els
discursos mobilitzadors
anarquistes en la
Guerra Civil Espanyola
(juliol de 1936-maig de 1937)**

editorial afers

 LA ROSA DE FOC
CÀTEDRA JOSEP TERMES. GRENoC, UB

El filòsof i empresari Friedrich Engels fou qui, al 1873, posà el sobrenom de rosa de foc a la ciutat de Barcelona perquè en aquella època la capital de Catalunya era una bella ciutat (la *rosa*) i l'epicentre de la lluita obrera (el *foc* revolucionari). Hem volgut posar aquest nom a la col·lecció perquè avui la *rosa* és l'ideal de millora de la societat des del coneixement i l'anàlisi històrica el *foc* revolucionari que ha de transformar la humanitat.

Codirectors de la col·lecció:

Teresa Abelló i Güell; Agustí Colomines i Companys

Consell de redacció:

Jordi Argelaguet, Gemma Caballer, Giovanni C. Cattini,
Marc Macià, Frederic J. Porta, Jordi Roca i Queralts Solé

Consell editorial:

Ferran Archilés (UV), Marició Janué (UPF), Antonieta Jarne (UdL),
Vicent S. Olmos (Editorial Afers), Sergi Pardos-Prado (University of Glasgow),
Josep Pich (UPF), Gemma Rubí (UAB), Josep M. Solé i Sabaté (UAB)

L'obra **Classe i nació en els discursos mobilitzadors anarquistes en la Guerra Civil espanyola (juliol de 1936-maig de 1937) va ser guardonada amb el Premi biennal Josep Termes per al foment de la recerca jove en llengua catalana, 2024.**

Primera edició: gener, 2025

© dels textos: Víctor Burgos Portabella

© d'aquesta edició: Càtedra UB Josep Termes—Editorial Afers

Montalegre 6–8. 08001. Barcelona

www.ub.edu/catedrajosepstermes

www.editorialafers.cat

catedrajosepstermes@ub.edu

afers@editorialafers.cat

@CatedraTermes; @editorialafers

Subjecte a la llicència de Reconeixement-NoComercial-SenseObraDerivada de CREATIVE COMMONS

(disponible a: creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/)

Correcció lingüística: Serveis Lingüístics de la Universitat de Barcelona

Disseny de la col·lecció: Neus Moran Gimeno

Maquetació i coberta: Aranda & Rosselló

ISBN: 979-13-87680-01-5

Dipòsit legal: V-421-2025

Versió digital disponible a: <http://hdl.handle.net/2445/217665>

Càtedra Josep Termes

*Història, identitats
i humanitats digitals*

GRENPoC

Grup de Recerca
en Estudis Nacionals
i Polítics Culturals

L'edició d'aquest llibre ha comptat amb la col·laboració de

AJUNTAMENT
DE LA FATARELLA

Víctor Burgos Portabella (Barcelona, 1998)

Doctorand en Història Contemporània de la Universitat de Barcelona, en la qual està treballant en la realització d'una tesi sobre la cultura política anarquista durant la Guerra Civil espanyola (1936-1939). Va cursar els estudis de grau i el màster en Història Contemporània i Món Actual a la mateixa facultat. Els seus interessos de recerca són la disputa pels símbols en temps de guerra, l'anàlisi de les masculinitats en relació amb altres identitats col·lectives i els estudis sobre els processos de nacionalització. Amb aquesta obra va guanyar el premi biennal Josep Termes per al foment de la recerca jove en llengua catalana, 2024.

Als meus pares i a la meua germana Marina

VÍCTOR BURGOS PORTABELLA

**CLASSE I NACIÓ
EN ELS
DISCURSOS MOBILITZADORS
ANARQUISTES
EN LA
GUERRA CIVIL ESPANYOLA
(JULIOL DE 1936- MAIG DE 1937)**

LA ROSA DE FOC

CÀTEDRA JOSEP TERMES. GRENPoC, UB

Barcelona
2025

ÍNDIX

Introducció	19
Esquerres, moviment obrer i nacionalisme	23
Anarquisme i nació. Algunes consideracions	25
Anarquisme, nació i guerra	32
Catalunya i l'Espanya fraternal	35
Espanya proletària <i>versus</i> Espanya negra	41
L'Església: planter de l'Espanya negra	47
El fals patriotisme dels col·piïstes	55
El «moro invasor». Uns història de la Història repetida	62
L'apel·lació a la Història llarga	68
Reflexions finals	72
Bibliografia	77

CLASSE I NACIÓ EN ELS DISCURSOS MOBILITZADORS ANARQUISTES EN LA GUERRA CIVIL ESPANYOLA (JULIO DE 1936-MAIG DE 1937)

Introducció

Els obrers tenen pàtria?¹ *Classe i nació* són dues categories condemnades a l'enfrontament? Quin rol va adoptar el moviment obrer en els processos de construcció nacional a Europa? Internacionalisme i/o nacionalisme? Aquests són els interrogants dels quals parteix el text que el lector té entre mans, nascut d'una inquietud intel·lectual i política que ha constituït un estímul permanent en el meu intent de comprendre certes dinàmiques polítiques de les societats catalana i espanyola. Aquesta inquietud no és altra que la d'examinar l'articulació de les identitats nacionals i de classe en el si dels moviments revolucionaris i emancipadors que han tingut lloc durant la història contemporània del nostre país.

La present recerca aborda els discursos i imaginaris anarquistes de nació durant la Guerra Civil espanyola. Cronològicament, cobreix des de l'esclat de les hostilitats després del cop contra la Segona República fins als successos de maig de 1937. Existeix una autèntica factoria historiogràfica al voltant

1 A. ANDREASSI, J. TAFALLA, *¿Tienen patria los obreros? Rosa Luxemburg y la cuestión nacional (1893)*.

dels estudis sobre el conflicte bèl·lic i el paper que hi va tenir el moviment anarquista, des de les jornades de juliol de 1936 fins a l'exili, passant per la violència a la rereguarda republicana, l'experiència revolucionària de l'estiu del 36 i els famosos fets de maig de 1937, entre moltes altres qüestions. Tanmateix, s'ha aprofundit poc en l'estudi d'allò que pensaven els anarquistes quan es miraven al mirall identitari.

En les últimes dècades hem assistit a una profunda renovació dels estudis sobre el nacionalisme,² amb què s'ha vençut una tradicional tendència a establir un divorci natural entre les esquerres i la nació, com si les apel·lacions a la realitat nacional fossin un mer encobridor dels conflictes de classe i de les lluites per la cosa material. Bona part de la historiografia clàssica va mostrar reticències a considerar l'anarquisme i la CNT com un possible agent nacionalitzador, igual que el moviment obrer en conjunt. Més que no la vinculació dels anarquistes amb el procés de nacionalització espanyol, va interessar el seu paper en relació amb els nacionalismes alternatius, i en aquesta línia el cas català va ser el més treballat. Si bé aquest camp d'estudis ha estat romput per diversos autors, queda un llarg camí per transitar i molts prejudicis vigents per bandejar.

El text consta de dos grans blocs. El primer està dedicat a l'estat de la qüestió i a la revisió de la bibliografia més rellevant sobre la matèria que ens ocupa. Es divideix en tres nivells: en el primer punt problematitzem succintament els tòpics i els

2 Vegeu, a títol significatiu: X. ANDREU, M. BRUGUERA, «Culturas políticas e identidades colectivas después del giro cultural: nación y género en la historiografía contemporánea»; R. MORENO ALMENDRAL, «Corrientes teóricas para el estudio de las naciones y el nacionalismo: críticas y alternativas al paradigma modernista»; A. QUIROGA, F. ARCHILÉS (ed.), «La nacionalización en España».

llocs comuns al voltant de la relació entre les esquerres, el moviment obrer i el nacionalisme. En el segon, es traça una panoràmica de les principals aportacions historiogràfiques al tema de la dialèctica entre anarquisme i nació. El tercer se centra, ja més concretament, en els trets fonamentals del nacionalisme com a element de mobilització bèl·lica i la seva utilització en la Guerra Civil espanyola.

El segon bloc, que és el cos central de la investigació, està integrat per sis capítols temàtics clarament definits on es descriu i analitza la documentació hemerogràfica. El primer centra la seva atenció en la proposta anarquista d'una Espanya plural i horitzontal comandada per Catalunya, model apuntalat en profundes arrels històriques, que hauria de basar-se en pressupostos federalistes; una Espanya alternativa al model centralista, vertical i homogeneïtzador que els anarquistes atribuïen als revoltats.

S'analitza a continuació la visió anarquista de les dues Espanyes confrontades, que constitueix, sens dubte, una de les idees rectores dels discursos del món llibertari. Aquí es considera una intensa dicotomia entre l'Espanya proletària i una Espanya negra de llarg recorregut històric, encarnada aleshores pels diversos actors socials integrants del conglomerat reaccionari que s'havia aixecat en armes contra el règim polític republicà i s'havia aliat amb les potències feixistes internacionals.

En el tercer capítol es reflecteix el profund anticlericalisme de la premsa anarquista, que considerava l'Església catòlica com el planter de l'Espanya més negra, en la mesura que el domini de les consciències per part del clergat hauria causat estralls històrics. Hi trobem la Inquisició, amb el símbol del primer inquisidor general, Tomás de Torquemada al capdavant. L'anarquisme va sublimar la transcendència dels heterodoxos espanyols, que,

curiosament, havien estat estudiats per Marcelino Menéndez Pelayo, el mestre del nacionalcatolicisme històric espanyol. Juntament amb els inquisidors, s'injuriarà tot allò que tingui relació amb el Vaticà o la Companyia de Jesús, institucions considerades com la representació més gran de l'Espanya venuda a forces i interessos estrangers i, per descomptat, condemnada a viure sense llibertat de pensament ni de paraula per culpa de l'Església triomfant.

A continuació s'incideix sobre les diferents estratègies per desvirtuar el patriotisme dels militars revoltats. S'hi planteja la crítica directa a Franco, considerat el principal exemple del militar revoltat i «mal espanyol». La imatge que es traça de la institució de l'Exèrcit és hipercrítica, amb tota mena de greuges i ironies sarcàstiques. S'insisteix en el caràcter reaccionari dels militars, que, en general, són jutjats com a autèntics botxins de la pàtria al servei dels interessos econòmics i imperialistes de potències estrangeres. El patriotisme, per als anarquistes, era un espantall utilitzat pels capitosts militars i, contràriament, hauria de ser únicament representat pels treballadors.

El cinquè capítol versa sobre la figura del «moro invasor». És patent la contradicció que es planteja, en el sentit que el «moro» s'hagi convertit en la força de treball repressor de Franco i els seus acòlits, malgrat que històricament l'Espanya nacionalcatòlica s'havia caracteritzat per la repressió de mudèjars i moriscos. Si el concepte de la Reconquesta va ser un mite identitari de la història d'Espanya, la premsa anarquista destacava que el recurs a les tropes mores estava en confrontació amb les imatges de Don Pelayo, Covadonga, Santiago Matamoros i Cid Campeador. Es recorre al sarcasme per demostrar que els autèntics espanyols eren els defensors de l'Espanya proletària i revolucionària. Franco, fins i tot, arriba a ser equiparat amb el traïdor Don

Julián, a Guadalete, perquè es considera que ha traït els valors històrics de la nació, amb l'ajuda dels musulmans, que sempre havien estat l'anti-Espanya. La premsa anarquista se solença a mostrar la manipulació i la inversió de valors que caracteritzen els militars colpistes.

El sisè i últim capítol temàtic pretén examinar l'imaginari míticosentimental en el qual es van moure els anarquistes, amb icones de les revoltes que històricament havien arremès contra la Monarquia i l'Imperi. Sagunt, Numància, les Comunitats de Castella, les Germanies de València i la Guerra de la Independència es van convertir en referents mobilitzadors com a testimonis de la lluita en contra de la tirania. Des d'una gran emoció patriòtica, es va considerar la Monarquia com una institució aliena a les essències nacionals. Especialment, es va glossar la revolta dels Comuners a manera de símbol de l'Espanya de les llibertats, en oposició a l'absolutisme monàrquic, i, sens dubte, el Dos de Maig de 1808 enfront dels francesos, que s'equiparà a les jornades de juliol de 1936 en clau de resistència al feixisme. Napoleó, en definitiva, era homologat a Hitler i als militars aixecats contra la República. En últim lloc, el text finalitza amb unes conclusions que recullen les que, al nostre entendre, constitueixen les principals aportacions al tema objecte d'estudi de la nostra recerca.

Esquerres, moviment obrer i nacionalisme

La creença en l'antagonisme total entre les esquerres i la nació constitueix un lloc comú força arrelat en l'imaginari quotidià de no pocs sectors de la mateixa esquerra. Els qui la sostenen consideren, en bona part, el nacionalisme i l'apel·lació als sentiments nacionals com un exercici d'egoisme particularis-

ta i de deslleialtat cap a la tradició universalista de l'esquerra i l'obrerisme, amb el fantasma de la pèrfida burgesia sobrevolant sempre l'escenari.

Certament, però, la tesi de la confrontació excloent entre l'esquerra i la realitat nacional se sosté particularment malament en relació amb el nostre context politicoterritorial. La sublimació de l'internacionalisme proletari i de les solidaritats de classe enfront del nacionalisme «de l'altre» es manifesta, en molts casos, com a argument desqualificador esgrimit per opcions polítiques des d'una posició de força, és a dir, amb la seva nació reconeguda i protegida per un Estat: una acusació, amb tota la seva càrrega pejorativa, contra els nacionalismes alternatius a l'espanyol, als quals s'atribueix per defecte un caràcter corrosiu i disgregador.³

Aquest conegut paradigma va projectar una ombra molt allargada sobre la historiografia, que durant força temps assumí la idea que les esquerres obreres havien donat l'esquena al fet nacional i combatut sense reserves la nació en nom de la solidaritat internacionalista dels treballadors. *Grosso modo*, aquí es projecta la idea arquetípica de nacionalisme vist exclusivament com un discurs ideologicopolític burgès impulsat des de dalt per anestesiar les masses, integrar-les a l'Estat i liquidar els conflictes de classe. L'ombra allargada dels feixismes i l'experiència traumàtica de les dues guerres mundials del segle xx, alimentades per un nacionalisme exacerbat de caràcter imperialista, racista i profundament excloent, van contribuir de manera decisiva a afermar aquest clixé historiogràfic.⁴ Però la realitat històrica és molt més complexa.

3 Vega RODRÍGUEZ-FLORES, «La izquierda no es nacionalista».

4 A. QUIROGA, F. ARCHILÉS (ed.), «Presentación».

Anarquisme i nació. Algunes consideracions

Les relacions entre la nació i el moviment obrer organitzat constitueixen un terreny historiogràfic poc explorat per la nova història cultural de la política. Fins fa poc fou comú l'establiment d'una dicotomia entre socialistes i anarquistes. Segons aquesta, els primers van desenvolupar un rol significatiu en el procés d'integració nacional de les masses treballadores en el marc dels estats nació europeus; en contrast, el rebuig a la participació política per la via electoral i parlamentària dels anarquistes, juntament amb la seva actitud favorable cap a les «nacions oprimides», va fer que fossin desterrats de l'equació. Els últims estudis han contribuït en grau considerable a matisar aquesta tesi, posant en relleu el vessant nacionalitzador del moviment obrer d'inspiració àcrata.⁵

En el pla teòric i doctrinal, els anarquistes sublimaven el cosmopolitisme i l'internacionalisme, ja que el seu projecte revolucionari i emancipador anava dirigit al conjunt de la humanitat. La seva culminació exitosa havia d'enllumenar el sorgiment d'un nou món lliure d'opressió i de patiment. Als seus ulls, el nacionalisme era un producte manufacturat de la burgesia i les elits dirigents, la nova «religió de l'Estat modern», sinònim d'imperialisme, militarisme i guerres, sens dubte un obstacle de cara a la desitjada unió del proletariat mundial. Emperò, els anarquistes mostraren, sovint, simpaties i suport als nacionalismes subestats i els moviments anticolonials en clau de confrontació amb tot Estat.⁶

Al mateix temps, però, hi convivia una accepció positiva del patriotisme, de regust republicà, inspiració humanista i arrels

5 Pilar SALOMÓN, «Anarquisme i identitat espanyola a l'inici del segle xx.

6 B. ANDERSON, *Bajo tres banderas. Anarquismo e imaginación anticolonial*.

bakuninistes, que hi feia referència com un conjunt de sentiments naturals d'adhesió i inclinació cap a les formes culturals i la idiosincràsia col·lectiva pròpia de l'atmosfera social i familiar en la qual l'individu havia crescut. A saber: una espècie de solidaritat i fraternitat moral de caràcter instintiu amb la comunitat i els naturals del lloc, la pàtria petita de l'home. A aquesta definició cal afegir-hi, finalment, el concepte de *pàtria universal*, aspiració última dels anarquistes, que aniria acompanyada de la desaparició de totes les pàtries.⁷

Quant a la visió de qui escriu aquestes línies, l'existència de catalanitat en el moviment obrer és avui una evidència difícilment discutible. En els seus treballs clàssics, Josep Termes va sostenir que les classes populars catalanes es van erigir en la punta de llança d'un procés de nacionalització que va tenir lloc a Catalunya fins a l'esclat de la Guerra Civil. Per consegüent, afegia, el que es va produir va ser una «lluita popular en la qüestió nacional»,⁸ tesi confrontada amb els plantejaments de Jordi Solé Tura, que establia una identificació entre el nacionalisme i la burgesia catalana.⁹

Termes va reivindicar amb insistència la necessitat de comprendre i analitzar les classes socials i la seva relació amb la cultura des d'una perspectiva tan àmplia i extensa com fos possible, i va rebutjar els determinismes economicistes i estructurals que dominaven el panorama historiogràfic de l'època. No es va sentir mai còmode amb l'ús del concepte de *classe obrera* en un sentit estricte, la qual cosa explica la seva inclinació més gran per l'ús de termes més flexibles com *classes treballadores* o *populars*, per

7 J. ÁLVAREZ JUNCO, *La ideología política del anarquismo español (1868-1910)*.

8 J. TERMES, *Les arrels populars del catalanisme*.

9 J. SOLÉ TURA, *Catalanisme i revolució burgesa*.

fer referència al dinàmic i heterogeni camp plebeu català del període que va des d'avançada la segona meitat del segle XIX fins al final de la Guerra Civil. Termes va insistir sempre a mirar més enllà de la cultura acadèmica i la generada per les elits «des de dalt» per obtenir una millor comprensió de la difusió del catalanisme en la seva expressió popular a través del teatre, la sociabilitat, la premsa, les revistes, els ateneus populars, etc. El catalanisme s'havia d'entendre, així doncs, com un corrent transversal i multiforme amb una gran capacitat d'impregnació social, amb un èmfasi especial, segons Termes, en el protagonisme de la societat civil i de l'associacionisme catalans en tot aquest procés; en cap cas havia de quedar circumscrit a l'expressió directa d'una ideologia política o dels interessos d'una determinada classe social amb pretensions d'hegemonia sobre la resta. Ens referim, per descomptat, a la burgesia catalana, font recurrent d'agres polèmiques amb fortes implicacions polítiques al voltant dels orígens i l'orientació de classe del nacionalisme català.¹⁰

En la mateixa línia, Pere Gabriel va posar l'accent també en l'existència d'una llarga i arrelada tradició de catalanisme popular en clau federal en el si del proletariat català, de la qual es devia nodrir també la CNT.¹¹ En el període 1874-1914 hi va haver intents significatius, des del món dels intel·lectuals i per part d'alguns dirigents anarcoobreristes catalans, per fer confluïr l'anarquisme amb el catalanisme, per conjugar la llibertat social amb l'emancipació nacional. Una primera generació d'anarquistes provinent de la militància federal, convertits en intel·lectuals

10 J. TERMES, *Història del moviment anarquista a Espanya (1870-1980)*; TERESA ABELLÓ, A. COLOMINES (dir.): *Josep Termes: catalanisme, obrerisme, civisme: miscel·lània d'homenatge*.

11 P. GABRIEL, «Anarquisme i catalanisme».

obrers, va assumir la tasca d'emmotllar i difondre un catalanisme popular arrelat en la quotidianitat. Entre aquests, podem citar Rafael Farga Pellicer, Antoni Pellicer, Cels Gomis, Emili Guanyabens, Eudald Canibell o Josep Llunas i Pujals. Destaca del darrer la tasca al capdavant del setmanari *La Tramontana*.

En el marc del modernisme català, va sorgir tota una fornada d'intel·lectuals catalanistes atrets per l'esperit contestatari àcrata —Pere Coromines, Felip Cortiella, Jaume Brossa, entre d'altres— que va cultivar àmplies relacions amb els grups dirigents de l'anarquisme, que es van veure alterades pel Procés de Montjuïc i les seves conseqüències. El seu objectiu principal era apropar la cultura a les masses treballadores i catalanitzar l'obrerisme, conscients tots ells de la necessitat de sintonitzar amb la nova realitat del món industrial.¹²

Pel que fa a la CNT, Termes va explicitar l'aposta dels cenetistes pel federalisme, així com la sensibilitat cap a la singularitat cultural i històrica catalanes, un particularisme d'ascendència progressista; alhora, però, va deixar constància de la desconfiança habitual dels confederals cap al projecte polític del nacionalisme català, per les seves pretensions de substituir un Estat per un altre. Tot això no exclou el fet que els anarquistes estrenyessin llaços de col·laboració i creessin un front comú amb el catalanisme progressista o radical en conjuntures històriques determinades, especialment en moments de persecució i repressió de les dissidències contra l'Estat, per exemple, durant la dictadura de Primo de Rivera.¹³ Són ben conegudes

12 Teresa ABELLÓ, «El moviment anarquista (1874-1914). Entre el catalanisme i l'internacionalisme»; «L'anarquisme als països de parla catalana: entre el sindicalisme i la propaganda (1868-1931)».

13 En destaca l'aixecament de Prats de Molló el 4 de novembre de 1926, estudiat amb profunditat per Giovanni Cattini a G. CATTINI, *L'aixecament de*

les relacions —fins i tot d'amistat— de destacats personatges dels sectors moderats de l'anarcosindicalisme català, com Salvador Seguí i Joan Peiró, amb figures rellevants del catalanisme d'esquerres com Francesc Layret i Lluís Companys. Pel que fa a la Guerra Civil, Jordi Sabater va subratllar l'existència d'un corrent catalanista i anarquista dins de la CNT. Mostrava una clara sensibilitat lingüística envers el català, projectada sobretot mitjançant el periòdic *Catalunya*, publicat a partir del febrer de 1937, sempre sota l'ombra dels grans mitjans confederals.¹⁴ Segons Jordi Martí Font i José Antonio Gutiérrez, les convergències i influències mútues entre alguns sectors àcrates i determinades tendències del nacionalisme català més esquerrà podrien tenir una certa continuïtat històrica que arribaria fins a l'actualitat, de la qual podríem trobar un clar exemple en els successos d'octubre de 2017 a Barcelona.¹⁵

Per altra banda, en el marc del període de la Restauració, segons Ángeles Barrio, els anarquistes van elaborar una sèrie de discursos basats en la idea de *pàtria social federalitzant* i en els llaços solidaris dels treballadors en oposició a la imatge d'una Espanya tenebrosa, clerical i despòtica que estava alimentant l'arxiconeguda llegenda negra espanyola. El que ens trobem aquí, per tant, seria un projecte revolucionari i de transformació social que havia de superar l'Estat de la Restauració monàrquic i oligàrquic, però amb Espanya com a principal i indefugible marc d'acció política. Els anarquistes van participar també en els debats sobre el «problema d'Espanya» des de l'òrbita del rege-

Prats de Molló. Cal veure també M. SANTASUSANA, Quan la CNT cridà independència.

14 J. SABATER, *Anarquisme i catalanisme. La CNT i el fet nacional català durant la Guerra Civil.*

15 J. GUTIÉRREZ, J. MARTÍ: «October 2017 in Catalonia: The anarchists and the *procés*».

neracionisme. En fer-ho, dotaven el poble espanyol d'una sèrie de trets de tipus essencialista, traçant continuïtats històriques amb el passat nacional, assumit com a propi, tant per explicar la realitat sociopolítica pretèrita i present, com per contrarestar els arquetips de fabricació estrangera sobre els espanyols.¹⁶

Segons Pilar Salomón, l'elaboració i transmissió d'una sèrie d'imatges i representacions canviant d'Espanya i el fet espanyol va trobar un espai important de difusió social a les capçaleres de premsa d'orientació anarquista en el període anterior a la Primera Guerra Mundial. La seva conclusió és que els anarquistes van difondre la nació espanyola des de l'internacionalisme, harmonitzant simbologia i imaginaris de caràcter nacional i referents simbòlics de la tradició obrerista més cosmopolita.¹⁷

En la publicística anarquista es constata la vigorosa influència de la tradició republicana sobre l'anarquisme, sobretot en el seu vessant federal. Primer, a través de la idea de nació amb vocació igualitària i descentralitzadora, formulada per Francesc Pi i Margall. Segon, en la lectura històrica amb un fort accent anticlerical i de tonalitats regeneracionistes duta a terme pels anarquistes, seguint unes pautes similars a les interpretacions republicanes sobre la història d'Espanya i la trajectòria del poble espanyol, hereves, per la seva banda, del liberalisme vuitcentista.¹⁸

Lligat amb l'anterior, l'anarquisme ibèric va assimilar des dels seus orígens la tradició liberal-revolucionària i les lectures pro-

16 Ángeles BARRIO, «Discursos sobre nación y patria en el anarquismo español de entre siglos».

17 Pilar SALOMÓN, «¿Crear identidad nacional desde el internacionalismo libertario? Clase y nación en el anarquismo español de los años treinta».

18 Pilar SALOMÓN, «Republicanism and identity national española: la república como ideal integrador y salvífico de la nación».

gressistes i d'esquerres del XIX, d'encuny romàntic.¹⁹ Una bona mostra d'això és el culte a la figura de Giuseppe Garibaldi, líder del Risorgimento italià i símbol revolucionari, especialment palès a Catalunya.²⁰ Aquest pòsit liberal radical de caràcter popular també era present en l'anarquisme italià.²¹

És ben sabut que Barcelona i el seu pla foren el baluard de l'anarquisme mundial durant l'últim terç del segle XIX, lloc d'acollida d'exiliats, emigrants, represaliats, pròfugs i desertors d'origens diversos. Per a Francisco Fernández Gómez, tals personatges errants, juntament amb els catalans que els van acollir i integrar, van privilegiar els seus ideals internacionalistes per sobre de les identitats nacionals que els podien dividir o fer sucumbir enfront dels cants de sirena del patriotisme dels poderosos.²²

L'hispanista Ángel Smith identifica dues etapes en l'assumpció d'idees nacionalistes per part del moviment anarquista. Mentre que la primera va estar marcada per la lleialtat als postulats internacionalistes a l'ombra de l'afany nacionalitzador de l'Estat, la segona es caracteritzà per una acceptació progressiva —tot i que parcial— dels discursos nacionals. L'explicació podria recaure, segons Smith, en la participació dels anarquistes en diferents plataformes polítiques posades en marxa ja entrat el segle XX, juntament amb forces republicanes que sí que fe-

19 Teresa ABELLÓ, «La historiografía románticoliberal espanyola i el Risorgimento. La figura de Garibaldi».

20 Teresa ABELLÓ, «El mito de Garibaldi en el anarquismo español».

21 G. CATTINI, «Cultura obrera y prensa anarquista: radiografía de *Guerra di classe, plataforma de los anarquistas italianos durante la Guerra Civil española, 1936-1938*».

22 F. FERNÁNDEZ GÓMEZ, «La Barcelona de los exiliados, antipatriotas, desertores, prófugos y solidarios. Internacionalismo y comopolitismo anarquista en el último tercio del siglo XIX».

ien ús d'una retòrica nacionalista explícita, tals com el catalanisme progressista.²³

Anarquisme, nació i guerra

Com s'ha dit, aquí analitzarem el protagonisme que va exercir la nació en els discursos de mobilització bèl·lica de la CNT-FAI durant la Guerra Civil espanyola, centrant-nos en la seva dialèctica amb la categoria de *classe*. Ho farem a través del buidatge exhaustiu de la principal premsa anarcosindicalista,²⁴ publicada entre el cop militar del 18 de juliol de 1936 i els fets de maig de 1937 que van convulsionar el camp republicà i van sepulturar les esperances revolucionàries dels anarquistes. L'elecció del període es justifica perquè hi van conviure guerra i revolució social, a més de ser l'etapa d'incidència més gran de l'anarquisme en el conflicte.

Tal com ha posat en relleu la nova història social i cultural de la política, la nació espanyola va ocupar un lloc central en les diferents cultures polítiques, les quals pugnaven per fixar-ne el significat i per aconseguir l'hegemonia del seu imaginari, sempre a la recerca de legitimació.²⁵ El nostre objectiu fonamental és mostrar com els anarquistes van participar en aquest procés amb particular intensitat, en un intent de precisar quina alternativa d'identitat espanyola van plantejar durant l'esmentat període.

Les confrontacions bèl·liques constitueixen un espai preferent de construcció identitària, de recreació i difusió social dels

23 Á. SMITH, «Los anarquistas y anarcosindicalistas ante la cuestión nacional».

24 Les principals publicacions consultades són les següents: *Solidaridad Obrera*, *CNT*, *Fragua Social* i *Tierra y Libertad*.

25 X. ANDREU, «Nacionalismo español y culturas políticas. El comienzo de una buena amistad».

imaginariis nacionals, fenomen que s'ha anomenat *nacionalització per la sang*.²⁶ El culte de la nació en armes ajuda a reforçar la cohesió social en el si del cos nacional i intensifica els llaços comunitaris entre els seus integrants. La recreació de l'alteritat de l'enemic comú en clau excloent i sovint estrangeritzadora sobre la base d'estereotips exagerats forma part de l'agitació i la propaganda en les guerres de totes les latituds. És fonamental l'imperatiu d'ajuntar files promovent el sentiment de pertinença a un *nosaltres* en oposició a un *ells*, d'acord amb l'elaboració d'una imatge pròpia idealitzada i positiva en oposició a la representació deformada i nociva de l'adversari. El resultat és la total simplificació de les consignes i versions del conflicte llançades en un context de violència i polarització extrema de la societat.²⁷

Per a Xosé-Manoel Núñez Seixas, les característiques bàsiques del nacionalisme de guerra són: la glorificació de valors d'alt contingut emocional, entre els quals destaquen el concepte de sang vessada i la idea de sacrifici compartit; la idealització de l'existència d'una comunitat de destí entre els combatents i la resta de membres del col·lectiu nacional; l'exaltació de la companyonia de les trinxeres; el culte als herois, especialment als màrtirs i caiguts per la causa sacralitzada de la defensa de la nació, enyorats per la mare pàtria en la rereguarda, alhora encarregada d'assegurar la continuïtat de la comunitat nacional, i, finalment, l'exaltació de la guerra com a forja dels millors fills de la pàtria.²⁸

26 E. GONZÁLEZ CALLEJA, «La cultura de guerra como propuesta historiográfica: una reflexión general sobre el contemporaneísmo español».

27 A. IGLESIAS, *La memoria de las guerras de Marruecos en España (1859-1936)*, p. 7.

28 X. M. NÚÑEZ SEIXAS, *¡Fuera el invasor! Nacionalismos y movilización bélica durante la guerra civil española (1936-1939)*.

L'esclat de la Guerra Civil va generar unes dinàmiques de mobilització bèl·lica i política sense parió en la història d'Espanya. José Álvarez Junco ja va assenyalar en el seu moment el paper axial del nacionalisme espanyol en la propagandística bèl·lica fabricada pels dos bàndols contendents, amb els discursos de la pàtria en perill i de combat en pro de la «salvació d'Espanya» com a galvanitzadors d'una lluita de tons apocalíptics contra l'enemic, titllat en moltes ocasions d'invasor.²⁹

El citat Núñez Seixas ha aprofundit en la dimensió nacionalista i nacionalitzadora de la guerra, en la qual es van batre a sang i foc múltiples projectes ideologicopolítics, visions enfrontades de la societat i diverses maneres de concebre la nació espanyola. El que hi trobem és una multiplicitat d'imatges pròpies i de l'enemic expressades mitjançant una gran diversitat simbòlica, en sostinguda disputa pels significats de nació i confrontades en una arena pública marcada pel context bèl·lic i la dimensió internacional del conflicte. Encara que es concedeix poca atenció als anarquistes, es posa en evidència com la CNT-FAI va utilitzar mites, símbols i imatges arquetípiques del nacionalisme espanyol vuitcentista per estimular l'ardor guerrer i l'entusiasme revolucionari de les seves bases socials, així com per mobilitzar la població en l'esforç de guerra contra els insurrectes.³⁰ Josefa Alcolea ha tractat també aquesta qüestió a partir de l'anàlisi del diari *Fragua Social*.³¹

Per a Chris Bannister, aquest discurs patriòtic es va obrir pas després de les jornades del maig del 37. Relegat l'horitzó revo-

29 J. ÁLVAREZ JUNCO, «El nacionalismo español como mito movilizador. Cuatro guerras».

30 X. M. NÚÑEZ SEIXAS, *¡Fuera el invasor!...*

31 Josefa ALCOLEA, *Fragua Social. Prensa, cultura y movilización en la CNT valenciana (1936-1939)*.

lucionari a un segon pla, la CNT passaria d'aleshores endavant, segons aquest historiador, a impulsar un discurs mobilitzador vertebrat en forma de nacionalisme proletari, en la seva obstinació per entusiasmar i integrar a les seves bases militants de l'Exèrcit Popular republicà. La conflagració va passar així a ser representada com una segona guerra d'independència, en aquest cas contra el feixisme i el capitalisme estrangers.³²

A continuació, tractarem de demostrar que la trobada de la nació amb els components revolucionaris i de classe en la retòrica mobilitzadora anarquista va tenir lloc, no a partir dels successos de maig del 37, sinó abans, poc després de l'esclat bèl·lic.

Catalunya i l'Espanya fraternal

Els anarquistes defensaren aferrissadament el model d'una Espanya federal amb Catalunya al capdavant. Això havia de comportar una ruptura revolucionària amb el passat històric i les seves inèrcies negatives acumulades durant segles. Una d'aquestes al·ludeix a la vertebració unitarista i centralista de l'Estat, una característica identificada com a consubstancial a la naturalesa de l'Espanya negra i font recurrent de greuges contra i entre el conjunt dels pobles ibèrics. «Se ha de estructurar la España proletaria en un concepto federalista cien por cien. Ha de romperse con la tradición unitarista. Deben desenterrarse los moldes de la España ancestral.»³³ És a dir, recuperar l'Espanya dels pobles històricament engrillonats.

32 C. BANNISTER, *Crusaders and comissars: a comparative study of the motivation of volunteers in the Popular and National armies in the Spanish Civil War, 1936-1939*, p. 95-140.

33 «La Revolución ha de poseer sus órganos específicos», *Solidaridad Obrera*, 1-10-1936), p. 1.

El primer aspecte rellevant és la posició d'indiscutible lideratge atribuïda al proletariat català en la lluita antifeixista i el reconeixement del paper d'avantguarda social transformadora de Catalunya dins Espanya. Per exemple, a la portada de *Solidaridad Obrera* del 27 de juliol de 1936, es llegeix el següent: «En estas jornadas sangrientas se ha repetido un viejo aforismo, pero que posee una actualidad candente. La voz del proletariado catalán repercute con una potencialidad avasalladora. Lo que dice Cataluña trasluce al cabo de pocas horas en España entera».³⁴ La mateixa «Soli» emetia poc després un missatge de tenor similar: «Cataluña ha sabido demostrar una vez más ser el baluarte de la libertad, derramando su sangre generosa para conservar el prestigio que le corresponde.»³⁵ Convé no oblidar que la «Soli», si bé llegida a tot Espanya, s'editava a la Barcelona revolucionària, factor que ha de tenir-se en compte a l'hora de contextualitzar aquestes proclames.

Dita consideració responia a motius com ara la transcendència històrica del 19 de juliol barceloní, el pes social i polític de l'organització cenetista a Barcelona i el seu entorn, la celeritat en l'enviament de columnes milicianes cap a altres regions per combatre els facciosos i el dinamisme del procés col·lectivitzador. Per tot això, per als anarquistes, Catalunya constituïa l'avançada, la proa social de l'Espanya treballadora i de la nova societat que s'estava forjant, mercès en gran manera al singular esperit rebel i constructiu del poble català adobat en la lluita de classes. «Es el espejo en que se mira el resto del proletariado peninsular, por sus anhelos creadores. Cataluña es la Meca del sentido

34 «El proletariado catalán ha salvado a España del fascismo. El golpe de Estado patrocinado por los militares fracasó ante la dura acometida de la clase trabajadora barcelonesa», *Solidaridad Obrera*, 1-10-1936, p. 1.

35 «Ni un momento de duda», *Solidaridad Obrera*, 31-7-1936, p. 3.

social ibérico», proclamava Joan Porqueras i Fábregas, membre per la CNT del Consell d'Economia de Catalunya, en una conferència radiada el 15 de setembre de 1936.³⁶

Els publicistes anarquistes van posar un especial èmfasi en la diversitat territorial i en l'heterogeneïtat social i cultural d'Espanya, que per a ells constituïa un motiu per a l'orgull i la reivindicació. Una Espanya integrada per pobles compromesos en una causa comuna i compartida, com era el combat contra el feixisme: «¡Hermanos trabajadores de Cataluña, de Castilla, de Aragón, de Valencia, de todos los pueblos del suelo ibérico, unámonos todos en apretado haz y vayamos a la caza de todas las fieras fascistas!».³⁷ Els versos de Francisco de Haro apunten en la mateixa direcció: «¡Milicianos levantinos, milicianos madrileños, / campesinos andaluces, campesinos extremeños, / camaradas catalanes, camaradas de Aragón, / proletarios de Vasconia, proletarios castellanos, / marineros del Cantábrico y mineros asturianos; / caminad movidos todos por un solo corazón». ³⁸ El reconeixement simbòlic de la pluralitat dels pobles de l'Espanya productora a través d'aquesta mena d'afirmacions és una constant.

Constatem al mateix temps com existeix la voluntat repetida d'unir i estendre llaços de solidaritat fraterna entre Catalunya i la resta dels territoris peninsulars, denominats moltes vegades «nacions o nacionalitats ibèriques». Aquest interès es fa especialment manifest en relació amb Castella, sobre la qual s'ofereixen dues visions enfrontades: d'una banda, la imatge de la Castella rebel i popular, carregada de ressonàncies comuneres;

36 *Solidaridad Obrera*, 18-9-1936, p. 6.

37 «¡¡Canallas!! ¡¡Asesinos!!», *Solidaridad Obrera*, 4-8-1936, p. 8.

38 «¡Adelante, milicianos!», *CNT*, 7-10-1936, p. 8.

de l'altra, la de la Castella inquisitorial i expansionista, d'esperit intolerant i salvatge, epítom de tot allò que representava l'Espanya negra. Es va tractar de combatre l'existència del substrat anticatalà present en part de la societat espanyola de l'època. L'objectiu era traslladar un missatge d'unitat dels treballadors espanyols, guanyar adeptes per a la causa llibertària i si més no generar simpaties cap als combatents catalans mobilitzats per enfrontar-se a les forces revoltades.

El periodista i escriptor àcrata Jacinto Toryho es mostrava contundent per ràdio en nom de la CNT i la FAI: «¡Sabemos, trabajadores de Castilla, que los elementos reaccionarios de esta tierra os hablan mal de Cataluña! [...] ¡Os dicen, entre otras falsas ruindades, que los obreros catalanes somos enemigos vuestros por ser castellanos, y que por ser castellanos vamos contra vosotros! ¡No prestéis oído a esas calumnias!» Tot seguit exclamava: «¡El proletariado de Cataluña no siente por vosotros sino cariño y solidaridad! ¡Cataluña es una tierra noble y generosa, incapaz de odiar a los hijos de otras regiones ibéricas!»³⁹

Per exemple, l'arribada a Madrid des de Catalunya dels primers milicians cenetistes i faistes va ser exaltada com la materialització simbòlica de la unió de l'Espanya productora enfront de l'amenaça feixista. L'editorial publicat pel periòdic *CNT* el 10 de setembre de 1936 declarava: «España está unida por encima de las divergencias regionales.» Es criticava la idea d'una «Cataluña que se ha querido representar como enemiga irreconciliable de Castilla».⁴⁰ D'aquí que la imatge publicada un dia després de dos milicians fonent-se en una abraçada, un re-

39 «Alocución dirigida por radio a todos los trabajadores de Castilla, por el camarada J. Toryho, en nombre de la Confederación Nacional del Trabajo y de la Federación Anarquista Ibérica», *Solidaridad Obrera*, 2-8-1936, p. 4.

40 «La primera columna de milicias catalanas», *CNT*, 9-10-1936, p. 1.

Figura 1

presentant Catalunya i l'altre Castella (figura 1),⁴¹ estigui tan carregada de simbolisme.

Els anarquistes van destacar per la seva defensa a ultrança del federalisme com a requisit indispensable per a la creació de la nova societat emancipada. «Para levantar una nueva España» —*decla-*

41 «¡Visca Catalunya!», *CNT*, 10-9-1936, p. 1.

rava l'editorial de *Solidaridad Obrera* del 25 de setembre de 1936— «es preciso e indispensable que se destruce en absoluto [*sic*] el Estado feudal y absorbedor que ha desnaturalizado la fisonomía de las regiones.» S'imposava la necessitat d'acabar amb el «centralismo castrador». ⁴² L'Espanya autèntica no podia ser una altra que la diversa, rica en la seva pluralitat, i, per tant, els enemics del seu reconeixement serien la «Anti-España que se ha lanzado contra las ansias federalistas y ansias de nuestro pueblo». ⁴³

La premsa àcrata va recórrer en alguns casos als episodis de lluita dels territoris històrics que, en defensa de les seves institucions, lleis i privilegis, havien desafiat el poder de la Monarquia catòlica durant l'edat mitjana i l'època moderna. Les Germanies de València, les Comunitats de Castella i les revoltes a Catalunya contra el «centralismo tiránico», com ara els episodis de 1640 i 1714, provaven el «temperamento libertario de los pueblos de Iberia». ⁴⁴ Es va evocar també, en una llista discrecional, personatges com Fivaller (Catalunya), Guillem de Vinatea (València), Lanuza (Aragó), Pardo de Cela (Galícia) i els omnipresents comuners castellans Bravo, Padilla i Maldonado, tots significats com a símbols de resistència enfront del poder de l'Estat. ⁴⁵

42 «La Revolución tiene sus exigencias. Las Juntas de Defensa de la Revolución encarnan la estricta significación del momento», *Solidaridad Obrera*, 25-9-1936, p. 1.

43 «En nuestras milicias reside la Seguridad de un mañana libre y fecundo», *CNT*, 1-12-1936, p. 1.

44 «Historia de la emancipación en España y en el mundo», *Solidaridad Obrera*, 26-8-1936, p. 3.

45 Joan de Fivaller, símbol de les llibertats municipals enfront de Ferran I de Trastàmara; el valencià Guillem de Vinatea, elevat a la condició de mite defensor de les llibertats urbanes enfront de la Corona al segle XIV; Juan de Lanuza (1564-1591), justícia d'Aragó, es va oposar a les tropes enviades per Felip II durant les Alteracions aragoneses i va ser executat el 1591; Pedro Pardo de Cela, personatge mitificat a Galícia, oposat a Isabel I a la guerra

En síntesi, l'eix discursiu dels anarquistes era la defensa de la idea d'una Espanya plural i horitzontal amb el federalisme com a principi articulador de la nació i horitzó emancipador dels pobles d'Espanya, en oberta oposició al model territorial jeràrquic, centralista i homogeneïtzador atribuït als revoltats. I sempre, per descomptat, protagonitzada per unes classes populars idealitzades enfront de la tirania Monarquia/Estat.

Espanya proletària *versus* Espanya negra

«Las dos fuerzas que se enfrentan poseen una historia dispar y una contextura social y moral completamente opuesta [...]. En la hora actual se enfrentan con odio mortal las dos Españas que no tienen nada en común.»

Solidaridad Obrera, 20-7-1936⁴⁶

La premsa anarcosindicalista va cultivar amb fruïció la idea de les dues Espanyes caïnites confrontades i va perllongar un discurs de matriu liberal que contraposava l'Espanya amant de les llibertats amb la clerical i despòtica. El passat nacional, aliment identitari i gran recurs mobilitzador en temps bèl·lics, l'abordaren sota el prisma d'un combat secular entre ambdues forces i van assumir la guerra com el seu episodi culminant i decisiu. A ulls dels publicistes anarquistes, l'enfrontament era entre l'Espanya proletària i l'Espanya negra, que associaven als revoltats, i sobre la qual es van vessar rius de tinta buscant ca-

civil castellana. Tots, mencionats a «En presencia del esquite de la solidaridad», *Solidaridad Obrera*, 17-10-1936, p. 2.

46 «Las dos Españas se enfrentan», *Solidaridad Obrera*, 30-7-1936, p. 8.

racteritzar i representar l'enemic. L'ús d'una memòria nacional va resultar fonamental per reforçar i legitimar la seva causa.

El 19 de juliol de 1936 va ser objecte d'una recurrent mitificació en l'imaginari anarquista, convertit en la data simbòlica que va representar la derrota de la revolta militar a Barcelona i altres zones del país. D'aleshores endavant, es va sublimar el protagonisme del poble en armes llançat als carrers en aquelles jornades, després de les quals vindria la tan anhelada revolució social durant el «curt estiu de l'anarquia».⁴⁷ El nou símbol va ser reconegut com el moment de ruptura amb el passat, punt d'arrencada d'una etapa històrica protagonitzada pels treballadors al capdavant de la lluita contra el feixisme i de la conquesta d'una Espanya lliure i sense privilegis: «El 19 de julio marca el comienzo de una era: la España del pasado ya no existe. Estamos gestando entre ríos de sangre una España nueva.»⁴⁸ Aquesta concepció de ruptura històrica queda ben il·lustrada en la figura 2: «¡Proletarios! ¡Hundamos para siempre la España negra!» El milicià anarquista, fusió del treballador i el combatent, encarna aquesta lluita a baioneta calada.⁴⁹ Federica Montseny ho expressava així: «La sacudida transformadora que se inició el 19 de julio, por obra directa del pueblo, rompió un pasado de ignominia, un periodo de la historia de España, de la España decrepita, fosca, feudal y decadente que se hundía para no levantarse más.»⁵⁰

47 H. M. ENZENSBERGER, *El corto verano de la anarquía. Vida y muerte de Buenaventura Durruti*.

48 «El Comité Peninsular de la Federación Anarquista Ibérica se dirige al pueblo recomendando la unión del frente de lucha antifascista», *Solidaridad Obrera*, 26-7-1936, p. 4.

49 «¡Proletarios! ¡Hundamos para siempre la España negra!», *CNT, 24-7-1936*, p. 5.

50 «El mitin en el Olympia», *Solidaridad Obrera*, 11-8-1936, p. 4.

Figura 2

A més, els anarquistes van aprofitar l'ocasió per treure's de sobre bona part dels prejudicis i tòpics culturals relacionats amb el país i les seves gents que circulaven per Europa des del segle anterior: és el cas de les imatges distorsionades de «corri-

das, “Carmen” y los relatos de Mauricio Barrès», allunyades de la realitat d’una «España verdadera, rebelde y anticlerical» que molts van creure extinta després de l’afusellament de Ferrer i Guàrdia.⁵¹ I és que, a la llum dels esdeveniments, de l’exemple donat pel poble espanyol durant les jornades de juliol, es feia impossible, doncs, continuar parlant de «la España de la pandereta que tan sarcásticamente se nos pintaba desde el extranjero».⁵²

Havia arribat el moment de la veritable Espanya. La seva «ànima i carn» eren els membres del proletariat, considerats els únics i autèntics espanyols per la seva condició de productors que «fan pàtria» amb la suor del seu front. Les classes dominants i privilegiades opressores del poble, acusades de parasitar l’esforç dels de baix, quedaven excloses del *demos* nacional. «Los que nos atacan no son hermanos nuestros; que nadie los llame españoles», escrivia Vigía (pseudònim) el 19 d’octubre de 1936, en els inicis de la defensa de Madrid. I exclamava a continuació: «[...] luchamos por España y España es nuestra obra: es el esfuerzo de miles de generaciones obreras, es la obra de los trabajadores [...] ;Guerra al invasor!»⁵³ Aquestes cites contenen dos aspectes clau de la propaganda mobilitzadora anarquista relacionats entre si: l’estrangerització de l’enemic, que facilitaria una interpretació del conflicte en termes de guerra d’alliberament nacional, i la defensa d’una Espanya que no era la de patrons, capellans i militars condecorats, sinó patrimoni del poble espanyol, format per les gents d’estómac buit i mans encallides.

Una qüestió transversal que anirem veient al llarg del text són els esforços per impugnar i deslegitimar el nacionalisme de guer-

51 «España, en el extranjero», *Solidaridad Obrera*, 31-7-1936, p. 2.

52 «¡Cobardes!, ¡Malvados!», a: *Solidaridad Obrera*, 6-8-1936, p. 8.

53 «Guerra al invasor», *CNT*, 19-10-1936, p. 5.

ra del bàndol insurgent i la seva retòrica bel·ligerant contra els «enemics de Déu i d'Espanya». Com és sabut, els propagandistes favorables a la causa colpista van difondre profusament el sentit de la croada contra l'«anti-Espanya» que al seu judici pretenia bolxevitzar la nació i liquidar les seves essències catòliques. La publicística anarquista, per la seva part, va abundar en les contradiccions d'aquest discurs mobilitzador a fi de disputar els significats de nació a l'enemic, amb què reafirmava una identitat nacional espanyola pròpia travessada per la classe. Com veurem, les caricatures i imatges satíriques es van revelar molt útils a aquest efecte. El discurs del poble resistent en favor de l'antifeixisme i la llibertat que simbolitzaria l'Espanya treballadora va formar el nucli de l'acció propagandística anarcosindicalista, dirigida a estimular l'ardor combatent i l'afany revolucionari de la població.

Per a l'intel·lectual i periodista Gonzalo de Reparaz, la Guerra Civil consistia en «un conflicto entre la España fabricada por la Reconquista (que fue una conquista) y la España auténtica y castiza, sojuzgada por aquella».⁵⁴ L'anomenada *Espanya tenebrosa* s'aixecava, segons els anarquistes, sobre els pilars simbòlics de la narrativa de la Reconquesta contra l'Islam, hipertrofiada pels rebels. Aquests no eren altres que l'espasa i la creu amb el leitmotiv de la lluita contra l'infidel, ara encarnat en les figures de republicans, maçons, socialistes, comunistes, anarcosindicalistes, lliurepensadors i nacionalistes perifèrics acusats de separatisme.

L'Espanya treballadora reivindicada pels llibertaris era «la del Quijote, de los Comuneros y la de Costa», enfront de la qual hi havia l'«anti-España vieja y carcomida de Torquemada, del oscurantismo y de toda esa caterva de haraganes privilegiados».⁵⁵

54 «La guerra entre las dos Españas», *Tierra y Libertad*, 7-8-1936, p. 6.

55 «Otra España», *Tierra y Libertad*, 3-9-1936, p. 2

Topem aquí amb tres poderosos símbols d'aquesta Espanya de valors positius tantes vegades evocada en la premsa àcrata. Primer, la figura universal del Quixot de la Manxa, símbol de l'idealisme, del que hauria de ser i no és, emblema del contrast amb l'aspra realitat, que no és altra que la de l'Espanya vulgar i desgraciada, simbolitzada pel seu inseparable company Sancho Panza. El personatge novel·lesc del Quixot és el paladí per excel·lència de les causes justes, un gentilhome somiador i poblat d'idees de canvi, que vindria a simbolitzar l'Espanya a la qual els anarquistes revolucionaris aspiraven. En segon terme, la revolta de les Comunitats de Castella (1520-1521), símbol de resistència contra les ambicions imperials d'una nova dinastia estrangera, la derrota de la qual va truncar l'Espanya que va poder ser i no va ser. En darrer lloc, se cita el nom del regeneracionista Joaquín Costa (1846-1911), personificació de la crítica feroç a l'Espanya corrupta de l'oligarquia i el caciquisme. A tot això caldria sumar-hi la resignificació que es fa del concepte simbòlic de l'«anti-Espanya», utilitzat *in extenso* per la propagandística rebel.⁵⁶

Resulta evident que els anarquistes manejaven un llenguatge i unes categories identitàries de nació, a la qual dotava de contingut la classe social. L'ús recurrent d'esquemes dicotòmics va ser consubstancial a la dialèctica militant. L'objectiu anarquista era desafiar i derruir la idea de nació vindicada pels seus enemics de classe, titllats de traïdors en el vocabulari llibertari, elaborant un discurs alternatiu basat en la idea de pàtria dels

56 «Quizás creen que la patria son solamente ellos y que el resto de los españoles somos... ¿No fueron ellos los que inventaron aquello tan gracioso de la anti-España?», escriuria Ezequiel Endériz en un text mordaç contra l'ús per part de la premsa colpista de l'aforisme «caídos por Dios y por la patria». «Muerto por Dios y por la Patria», *Solidaridad Obrera*, 16-10-1936, p. 16.

treballadors i en la solidaritat innata del poble espanyol en la seva lluita contra l'invasor. L'antítesi de la imatge contínuament evocada d'una Espanya fanàtica i obscurantista imposada per les elits privilegiades al llarg dels segles, i a l'agònic rescat de la qual acudiria de nou el bàrbar estranger en cerca del seu botí. En definitiva, confrontant l'Espanya popular i treballadora amb la feixista i capitalista —última metamorfosi de la tradicional Espanya negra—, sostinguda per la banca, l'Església i els militars sense honor i traïdors a la pàtria que desitjaven «aplastar el genio proletario de la nación»,⁵⁷ prenent l'expressió de l'historiador Chris Bannister.

L'Església: planter de l'Espanya negra

«La llama de la revolución reducirá a cenizas la España negra de Torquemada.»

Fragua Social, 5-8-1936⁵⁸

La ferocitat anticlerical va constituir un dels trets més característics de la retòrica bel·licista de la qual van fer gala els anarquistes. Com és sabut, la derrota parcial de l'aixecament militar del 18 de juliol la va succeir una gran explosió de violència i destrucció iconoclasta amb el resultat de la crema d'esglésies i la matança de milers de religiosos com a part necessària d'una «violència purificadora» que havia de sanar el cos social. Aquesta situació s'allargaria amb més o menys intensitat durant diversos mesos en el context de revolució social que va tenir lloc a la

57 C. BANNISTER, «El capitalismo no tiene patria. Clase, nación y comisarios políticos cenetistas. 1937-1939».

58 *Fragua Social*, 5-8-1936, p. 6.

rereguarda republicana.⁵⁹ El suport incondicional de l'Església catòlica al cop contra la República i el seu paper en la legitimitat de la violència i la repressió subsegüents van proporcionar abundant munició argumental als anarquistes —ja ben proveïts per endavant pel seu proverbial anticlericalisme—, que la consideraven el principal planter de l'Espanya negra.

L'Església apareix tractada i representada en la premsa anarquista com la principal culpable de tots els mals que havien assotat el poble espanyol durant segles de foscor i endarreriment. Els seus dards principals es dirigien contra l'adoctrinament ideològic des de les aules i els púlpits, la fascinació pel poder, l'acumulació de patrimoni i riqueses, i la dubtosa moral dels membres del clergat. El gran triomf de l'Església catòlica hauria consistit en el domini de les consciències de les masses oprimides, sumides en la ignorància i incapaces de descobrir tot el potencial transformador i subversiu que atresoraven. Aquesta mirada al passat, més aviat condescendent i un xic paternalista, va conviure, no sense certa contradicció, amb visions profundament essencialistes que glossaven la innata naturalesa rebel i indomable del poble espanyol.

Des del començament de la contesa es va potenciar un relat carregat de representacions historicistes que connectaven els crims comesos pels revoltats amb la memòria de la campanya de la brutalitat i el fanatisme cec en l'imaginari col·lectiu de l'hispanic: la Santa Inquisició. Expressions del tipus «horres inquisitorials», «feixisme inquisitorial» o «turments inquisitorials», juntament amb referències al personatge de Tomás de Torquemada (1420-1498), epítom de la violència censora i repressora, es van fer molt habituals en les cròniques de prem-

59 J. CASANOVA, *La Iglesia de Franco*.

sa. El missatge que es pretenia transmetre era clar: la violència perpetrada pels feixistes⁶⁰ en les zones sota el seu control havia portat de tornada l'infame «espíritu de Torquemada» i dels seus sequaços, de la mà de les fogueres i els actes de fe (figura 3).⁶¹

La Santa Inquisició ocupa un espai central en la construcció de la idea de l'Espanya negra i tirànica, a causa del seu estatus de símbol per antonomàsia de la intolerància i el fanatisme religiós. El perfil de la institució eclesiàstica fundada pels Reis Catòlics l'any 1478 és dibuixat amb l'únic traç de la crueltat dels seus procediments, la seva instrumentalització política, el seu paper en la persecució de les dissidències i heterodòxies i, en última instància, la seva aspiració d'aniquilar tot rastre de llibertat de consciència i de pensament. Destaca, així mateix, la recuperació amb força de l'ombrívola figura de l'inquisidor general Torquemada. Amb l'avenç del conflicte civil, les imatges relacionades amb el Tribunal del Sant Ofici i la seva empremta repressiva en la societat espanyola van anar perdent rellevància en detriment de discursos més centrats en la resistència en contra de l'invasor forà, sobre el qual ens ocuparem amb detall més endavant.

La identificació simbòlica amb els perdedors i els perseguits de la història és una constant en la memòria històrica anarquista. Pel que respecta a la qüestió que ens ocupa ara, això s'observa amb la màxima claredat a l'article intítulat «Heterodoxos triunfantes», publicat a la portada de la «Soli» en la seva edició del 26 d'agost de 1936.⁶² Davant dels nostres ulls desfilen els noms de Juan de Valdés, Miguel Servet, Agustín de Cazalla, Barto-

60 Els anarquistes es van servir sovint del terme genèric *fascistas* per referir-se a l'heterogeni conjunt d'actors que conformaven el bàndol revoltat.

61 «Renace el espíritu de Torquemada», *Solidaridad Obrera*, 2-9-1936, p. 1.

62 «Heterodoxos triunfantes», *Solidaridad Obrera*, 26-8-1936, p. 1.

Figura 3

lomé de Carranza i Blanco White —entre altres tants personatges—, tots ells perseguits i víctimes de la Inquisició. El més rellevant, potser, és el fet que aquests «mártires del fuego, de la horca o del hacha del verdugo» són considerats per l'autor uns precursors dels revolucionaris anarquistes, l'aportació al pensament espanyol dels quals hauria persistit llargament «secuestrado bajo las llaves de los cancerberos inquisitoriales». Una de les tasques de la revolució consistiria, doncs, a rescatar de la foscor el pensament lliure de l'heterodòxia.

El mateix ocorre amb la memòria del carlisme, que forma part també, encara que de forma més lateral, del constructe de l'Espanya negra en tant que paradigma del clericalisme ultramundà. Són escasses les al·lusions als prop de 60.000 requetès que van combatre en la Guerra Civil.⁶³ Trobem, no obstant això, diverses referències als carlins del segle XIX com a epítom de la ira reaccionària i el fanatisme violent. L'objectiu torna a ser establir un paral·lelisme simbòlic i discursiu entre la violència colpista i la practicada per aquests últims contra liberals i republicans en el passat. Vegeu com a exemple, entre altres de possibles, «¡Zumalacárregui, Cura Merino, Cabrera, Cura Santa Cruz: insurrectos, asesinos y criminales de la más vil estofa! ¿No os estremecen, no tiemblan, allá en la tumba vuestras osamentas, de miedo y de pavor, al ver las monstruosidades cometidas por los generales Franco, Queipo de Llano y Cabanellas?». ⁶⁴ En la retòrica anarquista no hi ha cap dubte: «[...] ni los cabecillas carlistas en la última guerra civil llegaron a tanto»⁶⁵ (figura 4).⁶⁶

63 J. CANAL, *Banderas blancas, boinas rojas: una historia política del carlismo*, p. 329.

64 «Trallazos», *Solidaridad Obrera*, 5-8-1936, p. 3.

65 «Más criminales que Cabrera», *Solidaridad Obrera*, 11-8-1936, p. 8.

66 *CNT*, 15-9-1936, p. 1.

Figura 4

La recreació dels turments de la Inquisició i de l'activisme violent dels carlins servia per evocar un imaginari en què l'anticlericalisme ocupava un lloc preponderant. Per als anarquistes, els revoltats aviat superarien de llarg el caràcter despietat de tots dos i el seu regueró de víctimes.

Un dels recursos retòrics més utilitzats són les etiquetes acusatòries de *vaticanista* i *jesuïta*, que integraran part del repertori

d'estrangerització de l'enemic utilitzat pels anarquistes. Junta-ment amb el seu propòsit merament desqualificador de tipus religiós, la seva utilització respon també als esforços per contrarestar els discursos generats pels rebels de bons i mals espanyols sobre la base de la catolicitat. El fet de posar èmfasi en la servitud del conglomerat reaccionari del poder estranger del Vaticà tenia la intenció d'estigmatitzar com a enemics d'Espanya els revoltats, els qui deien actuar en defensa de la nació catòlica enfront de l'amenaça de la conspiració judeo-maçònic-marxista internacional.

Seguint aquesta argumentació, darrere el cop contra la Segona República s'amagava la mà oculta de la Santa Seu, descrita com un lloc sinistre on es manejaven els fils de la política internacional i es patrocinava el feixisme. La finalitat de tal operació consistia a tornar al passat més fosc dominat pels portadors de l'«espasa i la creu», fer d'Espanya un gran feu inquisitorial al servei dels privilegiats, controlat amb mà de ferro pel clergat. En altres paraules, el «movimiento canallesco amasado a las sombras del Vaticano»⁶⁷ [pretenia] sumir a España en la más negra de las inquisiciones pactando para lograrlo con los hombres más ruines y tiranos de otras naciones».⁶⁸ Aquest rol director del Vaticà queda perfectament il·lustrat en una caricatura del dibuixant satíric Luis García Gallo, publicada en el periòdic *CNT* amb data 16 d'octubre de 1936 (figura 5). En aquesta, el proletariat descobreix la veritat rere el teló: una alta dignitat eclesiàstica movent les marionetes de Hitler i Mussolini, els màxims aliats internacionals de la causa revoltada.⁶⁹

67 «De los diferentes frentes», *Solidaridad Obrera*, 7-8-1936, p. 4.

68 «Columna de Montaña "Ferrer i Guardia"», *Solidaridad Obrera*, 13-9-1936, p. 7.

69 «El intrínquilis», *CNT*, 16-10-1936, p. 1.

Figura 5

La mateixa dinàmica es repeteix amb la utilització pejorativa del terme *jesuïta*. Els anarquistes es van servir d'aquest tòpic per difamar i acusar l'adversari polític de servir poders estrangers, en aquest cas el del Vaticà. Com hem apuntat més amunt, la finalitat era posar en dubte el patriotisme dels autodenominats *nacionals*, que no feien sinó exercir de «nuevos inquisidores de la nación española»⁷⁰ de la mà dels feixismes europeus, considerats el braç executor del capitalisme internacional.

El fals patriotisme dels colpistes

«Los fascistas españoles están vendidos al extranjero.»

Solidaridad Obrera, 29-7-1936⁷¹

La propagandística àcrata va dedicar moltes energies a desvalorar i ridiculitzar el nacionalisme del qual feien exhibició els generals colpistes i els seus adlàters. El suport internacional de les potències feixistes i la participació de contingents militars estrangers —italians, alemanys, nord-africans, irlandesos, etc.— en les files de l'exèrcit insurrecte proporcionaven una nodrida bateria argumental per denunciar la traïció dels colpistes a Espanya i a la seva història. Marcats amb aquest vergonyós estigma, els militars insubordinats van ser titllats de *mals espanyols*, si no directament privats d'aquesta condició. A aquest desenllaç va contribuir en bona part el seu capteniment extremadament violent al front i sobretot a la rereguarda contra una població civil que, com s'encarregarien de recordar sovint els redactors llibertaris, estava formada en la seva pràctica totalitat per homes i dones batejats.

En un article titulat irònicament «El “Ejército Nacional”»,⁷² es criticava amb duresa l'ús per part de l'exèrcit revoltat de l'apel·latiu *nacional*. En aquest sentit, s'argumentava que «nadie hasta ahora», tampoc els principals cabdills carlins —són citats Cabrera, Zumalacárregui i el general Gómez—, «desde que nuestra patria existe, se había atrevido nunca con tanta despreocupación y cinismo a usar título tan soberbio, ni tan falso». L'autor anònim del text, que tenia molt presents les atrocitats comeses

70 «Romance popular. García Lorca», *Tierra y Libertad*, 1-10-1936, p. 1.

71 «En los domicilios de los fascistas de Bujaraloz han sido halladas un gran número de insignias italianas», *Solidaridad Obrera*, 6-8-1936, p. 3.

72 «El “Ejército Nacional”», *Solidaridad Obrera*, 16-8-1936, p. 16.

pel Terç Estranger i les tropes mores, afirmava que «los que se titulan defensores de la unidad nacional, son unos extranjeros indocumentados». El periòdic *CNT* es preguntava uns dies més tard: «¿Dónde está su patriotismo, ese patriotismo que invocan al grito de viva España?», a què responia que «el patriotismo convencional de los generales españoles que se alzaron contra el régimen es un mito. Confunden sus personillas, sus villanas ambiciones de predominio fascista, con la Patria. La Patria son ellos». La peça concloïa amb tota una declaració de principis: «Y puede decirse, sin que ello sea paradoja, que los productores hacen Patria en el mejor sentido de la palabra, y que los «patriotas» cien por cien la deshacen».⁷³

Aquestes són dues idees recurrents. D'una banda, que el patriotisme era un simple espantall darrere el qual es refugiaven els militars reaccionaris a fi d'ocultar les seves ambicions més espúries; un embolcall narratiu que servia, purament i simplement, per legitimar la seva posició privilegiada. D'altra banda, els patriotes de veritat eren aquells que es guanyaven el pa amb el treball de les seves mans, i en cap cas podien reivindicar tan gran consideració els que vivien a costa de la resta. El periodista Carlos Sirval ho expressava així: «¿Qué patria y qué economía podían éstos construir, si la base es una podre humana, mezcla de traiciones y de mercenarismo? Los cobardes de Cavite y los “gallinas” de Annual han hecho vibrar de sacra independencia un pueblo. El amor a España de que blasonan puede comprobarse en la violencia y exterminio que son signos de combate de sus mesnadas.»⁷⁴

Laureano Cerdà escrivia: «Franco. Recuérdalo. Madrid no será tuyo. Ni tampoco un palmo de tierra española. Lo que has hecho

73 «El patriotismo de los generales facciosos», *CNT*, 27-8-1936, p. 1.

74 «Tres meses de guerra y de Revolución», *Solidaridad Obrera*, 20-10-1936, p. 2.

te ha quitado la patria.» En el mateix article, publicat en el context de la defensa de la capital, anava encara més lluny, i arribava a deshumanitzar-lo: «Franco. No eres español ni tan sólo humano.»⁷⁵

En resum: els patriotes eren els membres defensors de l'Espanya productora, enfrontats a l'Espanya negra, en la seva forja i preservació violenta de la qual havien participat activament els militars, al costat de capellans i terratinents, des dels ancestrals temps de la Reconquesta medieval. I és que la publicística anarquista, combinant essencialisme i historicisme, va incidir a presentar els milicians cenetistes com l'encarnació dels més alts i genuïns valors del poble espanyol: l'heroisme, la rebel·lia, la capacitat de sacrifici per una causa ideal com era la conquesta de la llibertat, vinculats a l'arquetip de l'home guerrer. Aquestes i altres qualitats, àmpliament demostrades per les classes populars al llarg de la història d'Espanya, serien de naturalesa innata, però alhora també components del caràcter adquirit a partir tant del sofriment per l'opressió com de l'enfrontament a la tirania secular de l'Espanya negra.

L'humor va servir per denunciar i explotar amb afany les contradiccions dels insurrectes. Aquests asseveraven constituir la guàrdia pretoriana de les essències de la nació i acusaven el bàndol republicà d'obeir Moscou, malgrat que, no obstant això, ells combatien al costat de milers d'efectius militars estrangers enviats per l'Alemanya d'Adolf Hitler i la Itàlia de Benito Mussolini. Disposem d'un bon grapat d'exemples en forma de caricatura de les mofes cap a l'exèrcit revoltat per aquest motiu. Podríem citar, en primer lloc, el retrat d'«una gloria de la patria» (figura 6).⁷⁶ Destaca així mateix per la seva eloqüència visual

75 «Franco», *Fragua Social*, 5-1-1937, p. 11.

76 «Una gloria de la patria», *Solidaridad Obrera*, 12-8-1936, p. 7.

Figura 6

Figura 7

una imatge publicada el 28 d'octubre de 1936. Porta per títol «Un ejemplar del ejército “nacionalista”», que veiem caracteritzat com un home gras d'aparença rondinaire i significativament descrit amb el nom d'«Otto, salchichero de Munich; uniforme moro, fusil italiano y pasaporte... portugués» (figura 7).⁷⁷

En un dibuix publicat en data de 12 de desembre de 1936, intítulat «Ejército *nacionalista*» (figura 8),⁷⁸ el cabdill Franco, que llueix l'emblema falangista del jou i les fletxes, porta a coll el Führer i el Duce sobre el terra ensangonat d'Espanya, com

77 «Un ejemplar del ejército nacionalista», *CNT*, 28-10-1936, p. 1. En la caracterització tòpica d'Otto pot sorprendre que aparegui equipat amb una estrella de David, símbol jueu per excel·lència. Però no és tan xocant com sembla, ja que la idea del jueu conspirador i capitalista era molt present en la societat de l'època, i també entre les files anarquistes.

78 *Fragua Social*, 12-12-1936, p. 12.

Figura 8

si es tractés d'un animal de càrrega. De fet, l'autor, del qual es desconeix la identitat, afegia al peu: «¡Arre, burro!» Tot plegat simbolitza la posició de total submissió que, segons els anarquistes, havien assumit Franco i els seus seguidors respecte als interessos de les potències feixistes estrangeres.⁷⁹ Cinc dies més

79 Un exemple, entre molts, que podríem citar d'aquesta visió: «En la tragedia que ensombrece la vida nacional, el agresor fue el ejército mercenario que ha dejado de ser español, porque solo obedece a los mandatos de las grandes naciones fascistas.» *Solidaridad Obrera*, 9-12-1936, p. 1.

Figura 9

Figura 10

tard, la «Soli» publicava una vinyeta còmica encapçalada per la frase «conjunción del verbo “reconocer”», en la qual s’ironitzava sobre les dificultats d’entesa amb les quals presumiblement es trobaven els combatents i cossos de voluntaris estrangers vinguts per combatre al costat revoltat en la seva croada per la «salvación de España» (figura 9).⁸⁰ També el març de 1937, García Gallo tornava a la idea que hem estat assenyalant (figura 10).⁸¹ En una vinyeta en la qual veiem dibuixats un soldat irlandès —caracteritzat com un escocès—, un italià, un portuguès, un moro, un alemany i un altre d’abissini, l’il·lustrador es preguntava a ell mateix, amb to irònic: «Bueno: ¿pero esto qué es: ejército nacionalista o una delegación de la S. de N.?»⁸² L'exemplar gràfic que ens sembla més digne de menció, pel seu humor càustic, és una il·lustració publicada el 4 d’abril de 1937, també obra,

80 *Solidaridad Obrera*, 17-12-1936, p. 16.

81 *Fragua Social*, 26-3-1937, p. 8.

82 Amb les inicials S. de N. es refereix a l’organisme internacional de la Societat de Nacions, apareguda de la mà del Tractat de Versalles el juny de 1919.

Figura 11

com no podia ser altrament, del prolífic García Gallo (figura 11).⁸³ La imatge parla per ella mateixa. Tal com es pot llegir a la llegenda inferior, el dibuix vol recrear una escena en què a un «oficial “nacionalista” le presentan su primer hijo», que balboteja en un idioma que pretén ser alemany i el cap infantil del qual, de mida desproporcionada, adopta la forma d'un inconfusible

83 *Fragua Social*, 4-4-1937, p. 12.

casca prussià (*pickelhaube*). L'humor i el sarcasme es converteixen així en una arma molt efectiva per ridiculitzar i humiliar l'adversari, del qual es llevava tot rastre de poder i solemnitat.

El «moro invasor». Una història de la Història repetida

«Luchan rifeños y católicos, contra nosotros españoles».

CNT, 22-8-1936⁸⁴

Els cenetistes van posar l'accent també en el caràcter hipòcrita i falsari del discurs de la guerra santa «per la salvació d'Espanya» de les urpes de l'ateisme, tenint en compte el *modus operandi* dels que s'agradaven de proclamar-se espanyols i catòlics devots, però que utilitzaven mercenaris marroquins musulmans com a força de xoc contra els autèntics espanyols. L'estrangerització i expulsió de la comunitat nacional de l'enemic la trobem ara apuntalada en l'ús d'imatges denigrants del moro, així com en la mateixa memòria de la Reconquesta. L'objectiu de tot això, a parer nostre, era arremetre contra un dels grans fonaments de la narrativa nacionalcatòlica sobre la identitat i els orígens de la nació. A tall d'exemple: «Los bárbaros son aquellos que, al grito de ¡Santiago Matamoros!, reclutan moros en 1936, para provocar la invasión arcaica del 711. La cristiandad llamó traidores a los que les hicieron pasar el Estrecho. ¿Cómo ha de llamar a los que lo repiten ahora?»⁸⁵

Des del front d'Aragó, en el marc de la fustigació sobre la ciutat de Saragossa l'agost del 1936, on havia triomfat el cop

84 «Proyectil en el cañón...», *CNT*, 22-8-1936, p. 1.

85 «Los incultos», *Solidaridad Obrera*, 14-8-1936, p. 1.

militar, Viriato (un pseudònim significatiu) escrivia: «Vienen como viles mercenarios al servicio de aquellos que predicaron guerra al infiel marroquí; vienen al servicio de los herederos directos de los Reyes Católicos Isabel y Fernando, ultrajadores de Boabdil en Granada, al grito de Santiago Matamoros.»⁸⁶ En un altre cas, des de la zona de la Sierra Norte de Madrid, un milicià anarquista que signa amb les inicials B. B. s'expressava en termes anèlegs: «Esta será la segunda reconquista de España contra la nueva invasión sarracena traída a España por los sucesores de Isabel la Católica.» I una mica més endavant despatxava els combatents vinguts del nord d'Àfrica com a «extranjeros indeseables expulsados de sus países y recogidos en mesnada por los “patriotas” españoles para luchar contra España».⁸⁷ En aquesta mateixa línia, un membre de les Milícies Confederales de la CNT del Centre carregava en contra dels «mantenedores de la leyenda de Clavijo [...] porque esa cruz de Santiago, que perpetúa la leyenda según la cual el Apóstol ayudó a un rey cristiano en la lucha secular contra “el infiel marroquí”, es la que signa el pecho de los militares que hoy mandan al infiel marroquí contra nosotros, los españoles, casi todos los cuales, aunque superando la moral social de Cristo, fuimos bautizados en pila cristiana».⁸⁸

Comprovem que els revoltats són desposseïts de la seva condició d'espanyols, i passen a ser definits només per la seva confessió religiosa. Així queda consigna de manera explícita en una columna apareguda en el periòdic madrileny *CNT*: «Luchan rifeños y católicos, contra nosotros españoles.» Crida l'atenció

86 «¡Emérita Augusta! ¡Otra vez las huestes sarracenas!», *CNT*, 19-8-1936, p. 3.

87 «Desde el frente de Somosierra», *CNT*, 19-8-1936, p. 3.

88 «La cruz de Santiago», *CNT*, 22-12-1936, p. 3.

Figura 12

a la pàtria, argument utilitzat pels anarquistes per atacar el cor mateix del discurs mobilitzador dels revoltats. Així mateix, convé subratllar l'ús freqüent de cometes com a recurs retòric per ironitzar sobre la presumpta inconsistència del patriotisme esgrimit per aquests últims.

L'estrangerització de l'*altre* en clau nacional queda, així mateix, ben provada en dues caricatures gràfiques publicades el 22 d'octubre de 1936. Els membres de les Fuerzas Regulares Indígenas apareixen barbaritzats i ridiculitzats mitjançant l'exageració dels seus trets físics. Els títols «Entre "patriotas"» (figura 12)⁹¹ i «Los

89 «Proyectil en el cañón...», *CNT*, 22-8-1936, p. 1.

90 «Bajo la máscara de los tópicos», *CNT*, 14-10-1936, p. 1.

91 *Fragua Social*, 22-10-1936, p. 6.

Figura 13

nacionales» (figura 13)⁹² que acompanyen ambdues imatges són una bona mostra de l'ús de la sàtira humorística per ridiculitzar l'adversari i restar credibilitat a la causa defensada pels aixecats contra la República.

El 25 de febrer de 1937, la «Soli» es feia ressò del llançament per part de la Junta de Defensa Nacional de Burgos de quatre

92 *Solidaridad Obrera*, 22-10-1936, p. 2.

timbres amb motius politicohistoricistes, símbols del nacional-catolicisme: Isabel la Catòlica, la Verge del Pilar, la basílica del Pilar de Saragossa i la imatge d'un cavaller medieval desconegut. L'autor focalitza la seva atenció en la figura d'aquest últim: «Es de esperar que no sea el Cid. El que arrojó a los moros de Valencia se estremecería en su rancio sepulcro si se viera compilcado [*sic*] con Franco, el nuevo conde Don Julián, que los ha hecho volver a la Península para que asesinen a mujeres y niños españoles.»⁹³

Franco és mostrat com el contraexemple simbòlic del Cid Campeador, heroi medieval elevat als altars del panteó d'insignes patriotes per la historiografia nacionalista liberal i conservadora espanyola del XIX. Era el paradigma de l'home d'armes cristià que, amb les seves gestes guerreres contra les forces islàmiques, millor representava —juntament amb Don Pelayo— la Reconquesta del territori patri. Per si no n'hi hagués prou, Franco és equiparat a Don Julián, com el gran traïdor. Aquest, segons la tradició, havia facilitat el pas als invasors àrabs en el seu camí cap a la península, fet que culminaria amb la caiguda del regne visigot. Per consegüent, el fet esdevingut el juliol del 1936 no seria altra cosa que una història repetida de la Història.

Un últim exemple immillorable de la utilització d'una icona referencial pròpia de la narrativa historicista nacionalcatòlica el trobem en una vinyeta apareguda en *Solidaritat Obrera* el 17 d'abril de 1937 (figura 14). Hi apareix el rei Ferran el Catòlic lamentant-se de la situació: «Y pensar que yo luché tanto para sacar al último moro de España.»⁹⁴

93 «Cuatro timbres que no son gloria precisamente», *Solidaridad Obrera*, 25-2-1937, p. 12.

94 «Y con razón», *Solidaridad Obrera*, 27-4-1937, p. 12.

Figura 14

El moll argumental del discurs anarquista no deixa lloc a dubtes: amb quina legitimitat podien alçar-se com a «salvadors de la pàtria» els mateixos que havien obert novament les portes de la península Ibèrica al moro invasor? Com justificar una empresa bèl·lica en nom de la defensa de la Creu i

de la civilització occidental cristiana contra els impius republicans, compartint trinxera amb els seguidors de Mahoma? Com aquesta Espanya que havia dut a terme la Reconquesta contra l'islam, que havia creat la Inquisició per perseguir els judeoconversos i els moriscos, era ara capaç de recórrer a aquells als quals tant havia reprimat? Més encara, com es podia conjugar ser *el buen español* —necessàriament catòlic— abocat a una nova «croada nacional» com sostenien els revoltats, amb servir-se de l'infidel musulmà i estranger per combatre el poble espanyol?

L'apel·lació a la Història llarga

«Después de más de un siglo, otra vez los españoles luchan por su independencia.»

Fragua Social, 2-5-1937⁹⁵

Els anarquistes van articular una sèrie de narratives en clau nacional, atès que se sentien orgullosos hereus i continuadors d'una genealogia històrica de lluites i resistències esdevingudes en sòl ibèric i protagonitzades pels qui consideraven els seus avantpassats en el temps. Aquests relats de tipus historicista provenien de les tradicions i els imaginaris culturals del liberalisme i el republicanisme polítics del segle XIX. Els episodis històrics i mites presos com a referencials pels anarquistes eren amb freqüència compartits amb republicans, socialistes i comunistes, i la nació espanyola, una matriu comuna al conjunt d'aquestes cultures polítiques.⁹⁶

95 «1808-2 de Mayo-1937», *Fragua Social*, 2-5-1937, p. 5.

96 X. M. NÚÑEZ SEIXAS, *¡Fuera el invasor!...*

L'ús de la Història a partir d'una lectura concreta de fets històrics singulars va configurar una memòria entre mítica i resistent, sempre heroica, de la història d'Espanya que els anarquistes exaltaven des de les trinxeres dels seus òrgans de premsa. Elaboraven i reproduïen així una determinada idea de nació, el protagonista de la qual era el poble espanyol, projectat cap al passat amb una continuïtat que s'estenia al llarg dels segles i l'essència del qual residia en la lluita per la llibertat i contra la tirania. Sagunt, Numància, Germanies de València, Comunitats de Castella i Guerra de la Independència abunden en la publicística anarquista com a símbols mobilitzadors i referents pretèrits del caràcter indòmit del poble disposat a defensar de nou la llibertat enfront dels nous tirans: «El espíritu inmortal de Sagunto y Numancia, de Zaragoza, Gerona y Madrid en 1808 renace vigorosamente en las actuales jornadas de epopeya.»⁹⁷

El 25 de juliol de 1936, en un ampli article a quatre columnes, la redacció del diari *CNT* titulava: «La esencia anárquica de tres epopeyas españolas. Las Comunidades de Castilla, la Guerra de la Independencia y estas jornadas de julio».⁹⁸ El 7 d'octubre, el mateix mitjà publicava «España ha luchado siempre por la libertad».⁹⁹ Els comuners eren considerats els heroics protagonistes de la lluita per les llibertats d'Espanya enfront de l'absolutisme monàrquic estrangeritzant, i la seva derrota havia alterat la trajectòria nacional d'Espanya. Una idea que enfonsa les seves arrels en l'imaginari històric del primer liberalisme i que travessa la tradició del republicanisme polític. Ezequiel Endériz es remuntava als seus records d'infància i evocava la mescla d'emocions que li causava llavors el famós quadre *Los*

97 *CNT*, 9-11-1936, p. 1.

98 *CNT*, 25-7-1936, p. 2.

99 *CNT*, 7-10-1936, p. 7.

Comuneros de Castilla, d'Antonio Gisbert (1834-1902), que representa la decapitació dels capitosts de l'aixecament de les Comunitats, Bravo, Padilla i Maldonado, a la plaça de Villalar. «Es una de las páginas más bellas de nuestra Historia y más triste, porque quizá en ella se quiebra la trayectoria de una España auténtica, frustrando para muchos años una gran nación», escrivia el periodista i escriptor llibertari. Això és el que amenaçava d'ocórrer de nou de la mà del feixisme. La derrota del cop insurreccional és considerada el moment primigeni que venia a trencar aquesta espècie de maledicció històrica d'una Espanya aixafada en les seves llibertats, i que ara iniciaria el sender de la revolució: «Se quiere dar el segundo golpe de Villalar. Los nuevos comuneros de hoy, son esta Revolución imponente que estamos viviendo.»¹⁰⁰

La Guerra de la Independència és sens dubte l'altre gran esdeveniment històric que brilla amb especial intensitat en la premsa llibertària. Cal recordar que en la memòria promoguda pel bàndol colpista la resistència contra el francès també va ocupar un lloc important. Els anarquistes estableixen una identificació entre l'aixecament del Dos de Maig de 1808 i la gran epopeia obrera de juliol de 1936. La resistència contra el feixisme invasor vindria a ser un *revival* de la resistència antinapoleònica. Certament, les al·lusions als herois i màrtirs d'aquells temps es multiplicarien després del començament de la Batalla de Madrid a començament de novembre de 1936, erigida en símbol internacional de la lluita contra el feixisme. «Madrid de los combatientes por la libertad y la independencia de España. El estruendo de los cañones y el tableteo nervioso de las ametralladoras ha despertado el alma auténtica del Madrid del 2

100 «Resurrección del hacha del verdugo», *Solidaridad Obrera*, 24-1-1937, p. 3.

de mayo y del cuartel de la Montaña. Hoy la defensa de Madrid constituye la defensa de España y del mundo de las garras criminales del fascismo.»¹⁰¹

Amb data 27 de febrer de 1937, un caricaturitzat Napoleó Bonaparte llançava un advertiment a Hitler i Mussolini: «No seáis idiotas. Si yo siendo Napoleón no pude con ellos, mal vais a poder vosotros...» (figura 15).¹⁰² Un article publicat l'1 de maig de 1937 a *Fragua Social* es feia ressò de dues dates icòniques per als anarquistes: el Primer de Maig de 1886, amb el record dels màrtirs de Chicago, i el Dos de Maig de 1808. Seguint una estratègia habitual, els herois del passat com Daoíz i Velarde eren equiparats amb Durruti, Ascaso i els milers de caiguts per la Revolució espanyola, pertanyents tots a una extensa estirp de lluitadors posseïdors del «carácter indomable de la raza hispana».¹⁰³ En l'edició de l'endemà, coincidint amb l'aniversari de l'aixecament de Maig, s'exclamava: «Con uñas y dientes, como en 1808, nuestro pueblo rechaza al extranjero presto al pillaje, mientras edifica a retaguardia una sociedad nueva.»¹⁰⁴ Aquesta última frase reuneix, com en tants altres textos, els dos principals elements mobilitzadors invocats pels anarquistes: la lluita contra l'invasor i la revolució social.

Alhora, els anarquistes reivindicaven i es reconeixien en la seqüència històrica de conquestes i derrotes traçada pel moviment obrer internacionalista, tals com la Revolució Francesa de 1789, la Comuna de París, el Primer de Maig i, fins a cert punt, la Revolució Russa de 1917, de la qual criticaven la deriva repressiva i autoritària empresa pels bolxevics. Els anarquistes van

101 «Noviembre español. Por la defensa de Madrid», *CNT*, 9-11-1936, p. 7.

102 «Lecciones de guerra», *Solidaridad Obrera*, 27-2-1937, p. 1.

103 «Dos fechas sublimes», *Fragua Social*, 1-5-1937, p. 1.

104 «1808-1937», *Fragua Social*, 2-5-1937, p. 8.

Figura 15

situar la revolució social espanyola com a tercera baula revolucionària en el procés d'emancipació de la humanitat després de les experiències francesa i russa. Des del nostre punt de vista, aquest procediment discursiu posa de manifest la confluència i compatibilitat de les identitats nacional i internacionalista en el si de l'anarcosindicalisme ibèric, si bé el protagonisme del factor nacional sembla indubtable.

Reflexions finals

Durant el període comprès entre el cop d'estat militar del 18 de juliol de 1936 i les jornades de maig de 1937 va tenir un gran protagonisme l'apel·lació a la nació espanyola com a element mobilitzador i de cohesió social en el si del moviment anarquista ibèric, que va haver d'enfrontar el doble desafiament de la guerra i el desplegament d'una revolució. En aquest marc, hem pogut constatar que els elements de classe i nació, lluny de repel·lir-se mútuament, es van conjuminar amb força en la propaganda de guerra anarquista tan aviat com va fracassar l'aixecament militar contra el règim republicà que va inaugu-

rar la Guerra Civil. Aquesta constatació divergeix en les seves conclusions respecte a treballs anteriors que no situen la utilització d'una retòrica nacionalista per part dels anarquistes fins ben entrat el conflicte.

La nostra principal aportació, i el que més ens ha interessat al llarg de les planes anteriors, ha estat reflectir les diferents estratègies discursives desenvolupades pels publicistes anarquistes per disputar el significat de nació als seus enemics en un context d'enorme efervescència propagandística. No cal dir que la memòria dels anarquistes va estar molt carregada de referències històriques, òbviament diferents de la memòria de l'Espanya construïda per la dreta tradicional, que apostaria pel franquisme davant la República. I és que els anarcosindicalistes van apel·lar constantment a la Història per legitimar la seva retòrica mobilitzadora i per interpretar el conflicte present amb les lents d'un passat tan idealitzat com deformat, amb què continuaren en molts aspectes el discurs republicà de matriu liberal. Aquesta Història era l'arxiu viu de lliçons del que no s'havia de repetir, i més un catàleg de contraexemples que d'exemples. La seva batalla per conrear el seu concepte de nació espanyola els va portar a ridiculitzar i deslegitimar els símbols de l'Espanya catòlica, alçada en armes contra el règim de la Segona República. L'Espanya contra la qual lluitaven els anarquistes era la de les essències nacionalcatòliques que harmonitzaven Església i Estat, la identificada amb la Monarquia, que havia desenvolupat històricament tot l'aparell ideològic repressor de la Inquisició, i havia elevat l'Exèrcit a la condició de guardià i salvador de la pàtria amenaçada, la unitària i centralista de matriu exclusivament castellana, que menystenia la diversitat.

Es va perseguir, abans de res, confrontar aquesta Espanya negra i opressora amb una Espanya lluminosa que estaria al servei

del poble treballador, en la qual classe obrera i nació es fonien en una forta abraçada identitària. El focus d'interès se centra en la visió arquetípica de les dues Espanyes, analitzades de manera antitètica als relats difosos des del bàndol revoltat: l'Espanya fanàtica de les tenebres inquisitorials enfront de l'Espanya proletària, unida pels interessos de les classes populars i orgullosa de la seva diversitat regional. Així doncs, els anarquistes van elaborar una sèrie de narratives carregades de símbols i representacions historicistes, que connectaven la lluita del poble espanyol contra l'invasor amb destacats mites i referents històrics d'heroisme, sacrifici per la llibertat i resistència popular a la península Ibèrica, evocats amb tota la seva càrrega èpica. Als seus ulls, eren ells els autèntics continuadors d'una tradició ibèrica de lluites contra l'opressió i la tirania que enfonsaria les seves arrels en temps remots.

D'altra banda, com a novetat respecte de publicacions anteriors, hem concedit especial rellevància durant la recerca al contingut gràfic que va més enllà d'una funció merament il·lustrativa i subordinada al text escrit. En aquest sentit, trobem multitud de vinyetes i caricatures satíriques de diversa factura que condensen representacions col·lectives, visions de «l'altre», discursos memorístics i interpretacions sobre el significat de la guerra en curs, que fan fàcilment identificable i comprensible el missatge polític que es pretenia difondre. L'objectiu en última instància era captar l'atenció, tenir un impacte psicològic i generar adhesió emocional en el lector mitjançant un format senzill ple de metàfores i referències altament simbòliques de fàcil reconeixement. En aquest sentit, com hem ja esmentat, la profusió d'imatges satíriques i humorístiques entre la premsa àcrata obeïa, entre altres raons, a una clara voluntat de fer befa i restar credibilitat a les motivacions patriòtiques dels revoltats.

Els anarquistes van construir, per tant, la seva identitat en oposició a tot allò que havia caracteritzat l'Estat espanyol liberal des de la seva consolidació com una monarquia catòlica unitarista, amb els dos parèntesis republicans. Tot això era producte d'una Espanya on els anarquistes no es reconeixien, però que lluitaven per transformar radicalment en un sentit igualitari, mentre demostraven la seva marcada fe en la força del progrés i la modernització.

Queda clar que els heralds de la revolució social van defensar amb determinació la pròpia alternativa d'identitat espanyola, imbricada amb altres identitats col·lectives, assajant sempre d'idealitzar l'objectiu, que consideraven autènticament unitarista: el triomf de la revolució proletària i la forja d'una Espanya nova, acabada l'expulsió de l'invasor, amb la classe social com a argamassa de la nació, excloent els considerats enemics del poble de la comunitat nacional imaginada. Podem concloure, així doncs, que la CNT-FAI va erigir-se en un agent nacionalitzador més o menys conscient des de les seves principals capçaleres de premsa, i que va desenvolupar un nacionalisme de guerra enèrgic i versàtil en funció de les necessitats socials i polítiques, fruit dels reptes que se li van plantejar durant la contesa bèl·lica.

Convé subratllar que, si s'emetia amb tanta insistència tota aquesta gamma de missatges, és perquè els líders intel·lectuals i propagandistes del moviment anarquista creien que el fet d'estimular el sentiment nacional de pertinença podia tenir una bona acollida entre una part important de la població, i així complien amb la seva comesa de mobilitzar al màxim les emocions i agitar les consciències dels sectors populars. Això podria ser indicatiu de com el procés de nacionalització dels espanyols que va tenir lloc durant el llarg segle XIX fou més eficaç del que tradicionalment s'havia afirmat.

Com el lector haurà anat comprovant, entre les fonts documentals consultades emergeixen diversos dels grans temes de polèmica i discussió que han marcat i continuen fent-ho avui dia la societat espanyola pel que fa a les mirades al passat, l'articulació territorial de l'Estat i les reflexions sobre el «ser» d'Espanya. Ens referim, per descomptat, a l'existència de les dues Espanyes, la valoració de la Inquisició i el seu llegat, la disputa al voltant del significat de la Reconquesta medieval, les imatges sobre el «moro» i les actituds a adoptar davant «l'altre» musulmà, la relació entre catolicisme i identitat nacional espanyola, i l'encaix de Catalunya dins Espanya, amb la dialèctica unitat-diversitat com a teló de fons, entre altres qüestions.

Per acabar, són moltes les qüestions relatives al vessant nacionalitzador de l'anarquisme en guerra que requereixen un estudi aprofundit des de la nova història social i cultural de la política. Una, indubtablement, en l'estela de Josep Termes i la seva tesi sobre la catalanitat obrera, és l'anàlisi de les imatges, memòries i referències simbòliques en clau de nació catalana a què també van recórrer, tot i que en menor nombre, els anarquistes per bastir els seus discursos mobilitzadors. El fragment de text que es reproduïx a continuació, publicat a la revista *Umbral* el 31 de març de 1938,¹⁰⁵ en constitueix un exemple força significatiu i permet entreveure el potencial d'aquesta línia d'investigació:

¡Cataluña, Barcelona!... Hoy te toca recoger la herencia que le han dejado a tu arrojo y tu poder. Levanta tus guerrilleros del Bruch —pasma del francés— tan pegados al terruño, tanto que no se les ve. La gallarda galeota donde embarcara Roger

105 «¡Sús y al campo, catalanes!...», *Umbral*, 31 de març de 1938, p. 1.

de Lauria, ¿no está en tu playa? ¿Tendió la vela y se fue? ¿No alienta en Puertaferri el alma del Conceller que regara con su sangre retoños de tu laurel? Levanta tus guerrilleros, cíñete espada y arnés, leva a la rauda galeota capitán y timonel, arranca de las panoplias de Wifredo y Berenguer, hachas, mazas y puñales... Ponte, Cataluña, en pie...! Sube al Canigó, el rugido de Jacinto Verdaguer hinche tu pecho... A tu escudo le han deshonrado un cuartel y has de poblarlo de sangre que el enemigo te dé. ¡Sús y al campo, catalanes! Hoy hemos de rehacer la historia del heroísmo que llenó el mundo de ayer.

En quin grau i de quina manera van dialogar ambdós discursos de caràcter nacionalitzador en la propagandística anarquista? Hauran de ser noves recerques historiogràfiques les que donin resposta a aquesta pregunta.

Bibliografia

- ABELLÓ, Teresa. «El moviment anarquista (1874-1914). Entre el catalanisme i l'internacionalisme». *Afers: fulls de recerca i pensament*, 1992, VII, 13, p. 131-141.
- «El mito de Garibaldi en el anarquismo español». *Spagna contemporanea*, 2004, 25, p. 21-38.
- «La historiografia romànticoliberal espanyola i el Risorgimento. La figura de Garibaldi». *Afers: fulls de recerca i pensament*, 2005, XX, 50, p. 179-194.
- «L'anarquisme als països de parla catalana: entre el sindicalisme i la propaganda (1868-1931)». *Catalan Historical Review*, 2010, 3, p. 213-225.

- ABELLÓ, Teresa; COLOMINES, A. (dir.). *Josep Termes: catalanisme, obrerisme, civisme: miscel·lània d'homenatge*. València: Afers, 2014.
- ALCOLEA, Josefa. *Fragua Social. Prensa, cultura y movilización en la CNT valenciana (1936-1939)*. Tesi doctoral. València: Universitat de València, 2016.
- ÁLVAREZ JUNCO, J. *La ideología política del anarquismo español (1868-1910)*. Madrid: Siglo XXI, 1991.
- «El nacionalismo español como mito movilizador. Cuatro guerras». A: CRUZ, R.; PÉREZ LEDESMA, M. (ed.). *Culturas y movilización en la España contemporánea*. Madrid: Alianza Universidad, 1997, p. 35-67.
- ANDERSON, B. *Bajo tres banderas. Anarquismo e imaginación anticolonial*. Madrid: Akal, 2014.
- ANDREASSI, A.; TAFALLA, J. *¿Tienen patria los obreros? Rosa Luxemburg y la cuestión nacional (1893)*. Manresa: Bellaterra Edicions, 2021.
- ANDREU, X. «Nacionalismo español y culturas políticas. El comienzo de una buena amistad». *Historia y Política*, 2015, 34, p. 355-381.
- ANDREU, X.; BRUGUERA, M. «Culturas políticas e identidades colectivas después del giro cultural: nación y género en la historiografía contemporánea». *Historia y Política*, 2023, 50, p. 71-104.
- BANNISTER, C. *Crusaders and commissars: a comparative study of the motivation of volunteers in the Popular and National armies in the Spanish Civil War, 1936-1939*. Tesi doctoral. Florència: European University Institute, 2014.

- «El capitalismo no tiene patria. Clase, nación y comisarios políticos cenetistas. 1937-1939». A: *La Historia, lost in translation? Actas del XIII Congreso de la Asociación de Historia Contemporánea*. Conca: Ediciones de la Universidad de Castilla-La Mancha, 2017.
- BARRIO, Ángeles. «Discursos sobre nación y patria en el anarquismo español de entre siglos». *Historia Contemporánea*, 2021, 66, p. 403-432.
- CANAL, J. *Banderas blancas, boinas rojas: una historia política del carlismo*. Madrid: Marcial Pons, 2006.
- CASANOVA, J. *La Iglesia de Franco*. Barcelona: Crítica, 2022.
- CATTINI, G. «Cultura obrera y prensa anarquista: radiografía de *Guerra di classe*, plataforma de los anarquistas italianos durante la Guerra Civil española, 1936-1938». *Cercles: Revista d'Història Cultural*, 2005, 8, p. 150-185.
- *L'aixecament de Prats de Molló*. Barcelona: Rosa dels Vents, 2021.
- ENZENSBERGER, H. M. *El corto verano de la anarquía. Vida y muerte de Buenaventura Durruti*. Barcelona: Anagrama, 1998.
- FERNÁNDEZ GÓMEZ, F. «La Barcelona de los exiliados, anti-patriotas, desertores, prófugos y solidarios. Internacionalismo y comopolitismo anarquista en el último tercio del siglo XIX». A: GABRIEL, P.; POMÉS, J. (ed.): *España res publica: nacionalización española e identidades en conflicto (siglos XIX y XX)*. Granada: Comares, 2013, p. 271-284.
- GABRIEL, P. «ANARQUISME I CATALANISME». A: TERMES, J. et al. *Catalanisme: història, política i cultura*. Barcelona: L'Avenç, 1986, p. 193-211.

- GONZÁLEZ CALLEJA, E. «La cultura de guerra como propuesta historiográfica: una reflexión general sobre el contemporaneísmo español». *Historia Social*, 2008, 61.
- GUTIÉRREZ, J.; MARTÍ, J. «October 2017 in Catalonia: The anarchists and the *procés*». *Nations and Nationalism*, 2023, 29, p. 209-228.
- IGLESIAS, A. *La memoria de las guerras de Marruecos en España (1859-1936)*. Tesis doctoral. Santiago de Compostela: Universidad de Santiago de Compostela, 2014.
- MORENO ALMENDRAL, R. «Corrientes teóricas para el estudio de las naciones y el nacionalismo: críticas y alternativas al paradigma modernista». *Revista de Estudios Políticos*, 2016, 171, p. 225-253.
- NÚÑEZ SEIXAS, X. M. *¡Fuera el invasor! Nacionalismos y movilización bélica durante la guerra civil española (1936-1939)*. Madrid: Marcial Pons, 2006.
- RODRÍGUEZ-FLORES, Vega. «La izquierda no es nacionalista». A: SANZ, F.; ANDREU, X. (ed.). *Contra los lugares comunes. Historia, memoria y nación en la España democrática*. Madrid: Catarata de los Libros, 2022, p. 60-68.
- QUIROGA, A.; ARCHILÉS, F. (ed.). «Presentación». *Ayer*, 2013, 90, p. 13-16.
- «La nacionalización en España». *Ayer*, 2013, 90, p. 13-137.
- SABATER, J. *Anarquisme i catalanisme. La CNT i el fet nacional català durant la Guerra Civil*. Barcelona: Edicions 62, 1986.
- SALOMÓN, Pilar. «Anarquisme i identitat espanyola a l'inici del segle XX». *Afers: fulls de recerca i pensament*, 2004, XIX, 48, p. 369-382.

- «Republicanismo e identidad nacional española: la república como ideal integrador y salvífico de la nación». A: FORCADELL, C.; SALOMÓN, Pilar; SAZ, I. (coord.). *Discursos de España en el siglo XX*. València: Universitat de València, Servei de Publicacions, 2009, p. 35-64.
- «¿Crear identidad nacional desde el internacionalismo libertario? Clase y nación en el anarquismo español de los años treinta». A: ANDREU, X. (coord.): *Vivir la nación: nuevos debates sobre el nacionalismo espanyol*. Granada: Comares, 2019, p. 239-265.
- SANTASUSANA, M. *Quan la CNT cridà independència*. Barcelona: Editorial Base, 2016.
- SMITH, Á. «Los anarquistas y anarcosindicalistas ante la cuestión nacional». A: MORENO LUZÓN, J. (ed.). *Izquierdas y nacionalismos en la España contemporánea*. Madrid: Editorial Pablo Iglesias, 2011, p. 141-156.
- SOLÉ TURA, J. *Catalanisme i revolució burgesa*. Barcelona: Edicions 62, 1967.
- TERMES, J. *Les arrels populars del catalanisme*. Barcelona: Empúries, 1999.
- *Història del moviment anarquista a Espanya (1870-1980)*. Barcelona: L'Avenç, 2011.

Publicacions periòdiques citades

CNT (1932-1939).

Fragua Social (1936-1939).

Solidaridad Obrera (1931-1947).

Tierra y Libertad (1930-1939).

LA ROSA DE FOC

CÀTEDRA JOSEP TERMES. GRENoC, UB

- 1. JOSEP-LLUÍS CAROD-ROVIRA;
JORDI CASASSAS YMBERT.**
Josep Termes i el catalanisme popular.
- 2. GINÉS PUENTE PÉREZ.**
*Teresa Mañé Miravent (1865-1939):
la intel·lectual anarquista.*
- 3. VÍCTOR BURGOS PORTABELLA.**
*Classe i nació en els discursos mobilitzadors
anarquistes en la Guerra Civil espanyola
(juliol de 1936-maig de 1937).*

El treball de Víctor Burgos Portabella analitza els discursos mobilitzadors anarquistes durant la Guerra Civil Espanyola, centrant-se en la integració de les identitats de classe i nació en la propaganda anarcosindicalista. S'estudia com, entre juliol de 1936 i maig de 1937, els anarquistes van conceptualitzar el conflicte com una lluita simultània per l'alliberament nacional i la guerra de classes, utilitzant referents històrics i símbols per construir una identitat espanyola proletària oposada als revoltats. L'estudi se centra en l'ús del federalisme com a model territorial alternatiu, les crítiques a l'Espanya negra clerical i feixista, la instrumentalització de la memòria històrica per legitimar la resistència i la confrontació amb el nacionalisme colpista, considerat estranger i reaccionari. Els discursos anarquistes defensaven una Espanya plural, popular i revolucionària, amb Catalunya liderant una transformació social basada en valors emancipadors. Aquesta investigació destaca la interacció entre classe i nació en l'imaginari polític anarquista.

LA ROSA DE FOC

CÀTEDRA JOSEP TERMES. GRENPOC, UB

3